

Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ.
Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος : Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς : Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας : Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης : Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι : Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Αθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

© Copyright: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ISBN: 978-960-7265-85-2

ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΑΙΜΙΛΙΟΣ Ν. ΤΑΧΙΑΟΣ

**Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ
ΜΑΕΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ.
Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2008

Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΓΡΑΙΚΟΣ.
Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ*

Στο εκτενέστερο ρωσικό χρονικό, το λεγόμενο *Χρονικό του Νίκωνος*, υπό χρονολογία 1437 παρέχεται η είδηση ότι ο διαπρεπής Έλληνας μητροπολίτης Ρωσίας Ισίδωρος ανακοίνωσε στον μέγα ηγεμόνα της Μόσχας Βασίλειο Βασίλιεβιτς (1447-1462) την απόφαση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ και του αυτοκράτορα Ιωάννη του Παλαιολόγου να μετάσχουν μαζί με τους Λατίνους σε όγδοη Οικουμενική Σύνοδο, για να συζητήσουν τις διαφορές ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Εκκλησία. Ο Ισίδωρος ζήτησε από τον ηγεμόνα την άδεια να μεταβεί και αυτός στη Σύνοδο αυτή. Όπως είναι φανερό πρόκειται για την περίφημη μεγάλη Σύνοδο της Φλωρεντίας, την οποία συγκάλεσε η Ρώμη και στην οποία προσήλθαν οι Βυζαντινοί, με την ελπίδα να λάβουν βοήθεια για την άμυνά τους στην τουρκική επέλαση. Ο μέγας ηγεμόνας της Μόσχας απάντησε στον Έλληνα μητροπολίτη ως εξής: «Στον καιρό των προγόνων και των γονέων μας, ένωση πίστης με τους Ρωμαίους δεν έγινε, αλλά και εγώ δεν το θέλω αυτό, γιατί δεν παραλάβουμε εμείς από τους Έλληνες να έχουμε ένωση πίστης μαζί τους». Στην επιμονή του μητροπολίτη Ισιδώρου να μεταβεί οπωσδήποτε στη Σύνοδο, ο μέγας ηγεμόνας του είπε: «Πάτερ Ισίδωρε, εμείς δεν εγκρίνουμε να μεταβείς στην όγδοη

* Κείμενο διαλέξεως στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, την 13η Δεκεμβρίου 2006.

σύνοδο στη χώρα των Λατίνων, εσύ δε, χωρίς να μάς ακούεις, θέλεις να πας εκεί· πάντως να το ξέρεις, όταν επιστρέψεις σε εμάς από εκεί, φέρε μας τη χριστιανική πίστη του ελληνικού νόμου, έτσι όπως την παρέλαβαν οι πρόγονοί μας από τους Έλληνες»¹. Η συνέχεια είναι γνωστή. Ο Ισίδωρος υπέγραψε στη Φλωρεντία την ένωση με τους Λατίνους και ο μέγας ηγεμόνας τον έδωξε οριστικά από τη Ρωσία, ακριβώς επειδή είχε προδώσει την «ελληνική πίστη»². Οι Έλληνες στη συνείδηση των Ρώσων είχαν φανεί προδότες αυτής της πίστης την οποία οι ίδιοι είχαν μεταδώσει στον ρωσικό λαό. Το αποτέλεσμα ήταν να διακοπούν οι σχέσεις της Ρωσίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο εκλεγόταν και χειροτονείτο ο μητροπολίτης αυτής της χώρας ήδη από την εποχή του εκχριστιανισμού των Ρώσων. Το 1448, χωρίς την έγκριση της Κωνσταντινουπόλεως, εξελέγη αντικανονικώς στη Μόσχα μητροπολίτης Ρωσίας από σύνοδο η οποία αποτελείτο μόνο από Ρώσους επισκόπους³. Έτσι η Φλωρεντία είχε καταστεί πια το σημείο της εκκλησιαστικής διαίρεσης όχι μόνο Ανατολής και Δύσης αλλά και μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων.

Τα χρόνια πέρασαν, και η ρωσική δυσπιστία προς τον ελληνικό κόσμο άρχισε να διέρχεται και αυτή κρίση, συνεπώς δε και να αμβλύνεται. Ογδόντα χρόνια μετά τον παραπάνω διάλογο ανάμεσα στον Ισίδωρο και τον μέγα ηγεμό-

1. *Nikonovskaja letopis'*, *Polnoe sobranie russkih letopisej*, XII, σ. 23.

2. Σχετικά με τη συμμετοχή του Ισιδώρου στη Σύνοδο της Φλωρεντίας και την απέλασή του από τη Ρωσία, βλ. *Nikonovskaja letopis'*, *Polnoe sobranie russkih letopisej*, XII, σσ. 26-30. Πρβλ. E. Golubinskij, *Istorija Russkoj Cerkvi*. Tom II 1, Moskva 1900, σσ. 414-468· A. Ziegler, *Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*, Würzburg 1938, σσ. 76-85, 97-102· J. Gill, «Personalities of the Council of Florence. V. Isidore, Metropolitan of all Russia», *Unitas* XI (1959) 263-275.

3. Βλ. Makarij (Bulgakov), *Istorija Russkoj Cerkvi*. Kniga chetvertaja. Chast' pervaja, Moskva 1996, σσ. 15-33.

να, ο ίδιος χρονικογράφος ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω καταγράφει ότι την άνοιξη του 1518 ήρθαν από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα προς τον μέγα ηγεμόνα πάσης Ρωσίας Βασίλειο Βασίλιεβιτς, σταλμένοι από τον Οικουμενικό Πατριάρχη, μοναχοί από το Άγιον Όρος Άθω, σημειώνοντας τα εξής: «Την ίδια άνοιξη, στις 4 Μαρτίου, Πέμπτη της τρίτης εβδομάδας των Νηστειών, ήρθαν από τη Βασιλεύουσα στη Μόσχα ο Βασίλη Κόπυλ και ο Ιβάν Βαράβιν, μαζί δε μ' αυτούς ήρθε προς τον μέγα ηγεμόνα πάσης Ρωσίας Βασίλειο Ιβάνοβιτς από τη Βασιλεύουσα, από τον οικουμενικό πατριάρχη Θεόκληπτο, ο μητροπολίτης Γρηγόριος, Έλληνας από την πόλη Ζίχνη, της εκκλησιαστικής περιοχής της Βασιλεύουσας. Μαζί του ήρθαν προς τον μέγα ηγεμόνα και προς τον αρχιερέα Βαρλαάμ, μητροπολίτη πάσης Ρωσίας, να εκζητήσουν βοήθεια από τον μέγα ηγεμόνα εξαιτίας της φτώχειας τους· από τον Ευαγγελισμό της υπεραγίας Θεοτόκου, από τη μονή Βατοπεδίου [ήρθαν] τρεις γέροντες, ο Μάξιμος ο Γραικός, ο ιερομόναχος Νεόφυτος, Έλληνας και ο Βούλγαρος Λαυρέντιος...». Στη συνέχεια μνημονεύει άλλους Αγιορείτες, οι οποίοι ήρθαν μαζί, καθώς και κάποιους που είχαν έρθει έναν χρόνο νωρίτερα⁴. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο Αγιορείτης μοναχός Μάξιμος της Μονής Βατοπεδίου. Με λίγα τυπικά λόγια, χωρίς κανέναν λυρισμό ή καλλιπέπεια, σημειώνει εδώ ο Ρώσος χρονικογράφος ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα για τη ρωσική πνευματική ζωή του 16ου αι., δηλαδή την έλευση στη Ρωσία του διαπρεπούς Έλληνα Αγιορείτη, μοναχού και λογίου από την Άρτα, του Μαξίμου Τριβώλη ή Γραικού, όπως τον αποκάλεσαν οι Ρώσοι.

Όσο παράδοξο και αν φαίνεται, ο Βατοπεδινός μοναχός Μάξιμος ήταν τέκνο και μαθητής και πνευματικό ανάστημα της Φλωρεντίας, της πόλης δηλαδή, που το άκουσμα

4. *Nikonovskaja letopis'*, *Polnoe sobranie russkikh letopisej*, XIII, σσ. 1, 28.

του ονόματός της ξυπνούσε στη συνείδηση των Ρώσων θλιβερές αναμνήσεις για θέματα που σχετίζονταν με την ορθόδοξη πίστη και τις σχέσεις τους με τον κόσμο των Ελλήνων. Πέρα από αυτό όμως, ο Μάξιμος ήταν και ένας μόνιμος νοσταλγός των φλωρεντινών πνευματικών του βιωμάτων και εμπειριών. Έτσι, η πόλη που πριν από ογδόντα χρόνια είχε δημιουργήσει έναν Έλληνα εξωμότη της ορθής πίστεως, τον μητροπολίτη Ισίδωρο, που τόσο κακό είχε προκαλέσει στις ελληνορωσικές σχέσεις, η ίδια αυτή πόλη είχε τώρα καταρτίσει επιστημονικώς και πνευματικώς έναν άλλο Έλληνα, ο οποίος έμελλε να αποκαταστήσει στη Ρωσία το πνευματικό γόητρο του ελληνικού κόσμου, να ανακηρυχθεί δε μάλιστα και σε άγιο της Ρωσικής Εκκλησίας.

Ο Μάξιμος, κατά κόσμον Μιχαήλ Τριβώλης, γεννήθηκε γύρω στα 1470 στην πόλη Άρτα της Δυτικής Ελλάδας⁵. Σε

5. Η σχετική με τον Μάξιμο βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Βασικά έργα στη ρωσική γλώσσα για τη μελέτη της ζωής και του έργου του είναι του V. S. Ikonnikov, *Maksim Grek i ego vremja. Istoricheskoe issledovanie*. Izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe, Kiev 1915, και της N. V. Sinicyna, *Maksim Grek v Rossii*, Moskva 1977. Τα μέχρι το έτος 1973 δημοσιευθέντα βιβλία και άρθρα στις διάφορες γλώσσες έχουν περιληφθεί στο λήμμα «Maksim Grek», του D. M. Bulanin, το οποίο έχει καταχωριστεί στο *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevnej Rusi. Vyp. 2 (vtoraja polovina XIV-XVI v.)*, Chast' 2, Leningrad 1989, σσ. 89-98. Σε όσα δημοσιεύματα περιλαμβάνονται στο λήμμα αυτό του Μπουλάνιν πρέπει να προστεθούν τα εξής νεότερα: A. Langeler, *Maksim Grek, Byzantijn en humanist in Rusland. Een onderzoek nar enkele van zijn bronnen en denkbeelden*, Amsterdam 1986· D. J. Geanakoplos, «The Post-Byzantine Athonite Monk Maximos "the Greek": Reformer of Orthodoxy in Sixteenth-Century Russia», *Greek Orthodox Theological Review*, vol. 33/4 (1988) 445-468· M. Olmstead, «A Learned Greek Monk in Muscovite Exile: Maxim Grek and the Old Testament Prophets», *Modern Greek Studies Yearbook* 3 (1987) 1-74· D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, σσ. 201-219. Από τους Έλληνες οι οποίοι ασχολήθηκαν με τον Μάξιμο, είχαν δε και γνώση της ρωσικής γλώσσας της εποχής που έζησε αυτός, πρέπει να μνημονευθεί πρώτος, για την ογκώδη, εμπειριστατωμένη και κλασι-

μικρή ηλικία πέρασε με την οικογένειά του στην Κέρκυρα, όπου και έζησε έως τα είκοσι περίπου χρόνια του. Το νησί της Κέρκυρας, που βρίσκεται στο Ιόνιο πέλαγος, απέναντι ακριβώς από την Ιταλία, ήταν και πολιτιστικώς στραμμένο προς αυτήν. Ήδη μεταξύ των ετών 1386 και 1387 οι κάτοικοί της έθεσαν το νησί τους υπό τη διοίκηση των Βενετών, οι οποίοι τους εξασφάλισαν προνόμια και τους γλίτωσαν από τον κίνδυνο της τουρκικής κατοχής⁶. Αργότερα, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους και την οριστική κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στην Κέρκυρα εγκαταστάθηκε και η οικογένεια του διαπρεπούς Βυζαντινού λογίου Ιανού Λάσκαρι, ο οποίος στη συνέχεια κατέφυγε στην Ιταλία και διεδραμάτισε σημαντικό πρόσωπο στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στον

κή πια εργασία του ο Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950. Δεύτερος είναι ο Χ. Π. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας* (*Maksim Grek i cerkovnye stremlenija Moskvy*), διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1991, όπου υπάρχει και νεότερη βιβλιογραφία (σσ. 281-291). Πρβλ. του ίδιου, «Βυζαντινή παράδοση και τάσεις της μοσχοβιτικής Εκκλησίας στα χρόνια του Μαξίμου του Γραικού», *Βυζαντινά* 17 (1994) 233-273 (στο εξής: «Βυζαντινή παράδοση και τάσεις στα χρόνια του Μαξίμου του Γραικού»). Στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν τρία ακόμη έργα, τα οποία όμως δεν έχουν επιστημονικό χαρακτήρα. Τα δύο πρώτα είναι των Κ. Σαρδελη, *Μάξιμος ο Γραικός. Μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1972, και Μ. Αλεξανδρόπουλου, *Σκηές από τὸ βίο τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ*. Μυθιστόρημα, Αθήνα 1982, και τὸ τρίτο ανώνυμη έκδοση της Ἱερᾶς Μονῆς Ὁσίου Γρηγορίου Ἁγίου Ὁρους, *Ἅγιος Μάξιμος ο Γραικός, ὁ φωτιστής τῶν Ρώσων*, Αθήνα 1991. Ο συγγραφέας του πρώτου από αυτά δεν γνώριζε τη ρωσική γλώσσα και αρύστηκε τις πληροφορίες από το βιβλίο του Παπαμιχαήλ. Οι συγγραφείς του δευτέρου και τρίτου έργου όχι μόνο έχουν γνώση της ρωσικής, αλλά ο τρίτος μάλιστα παραθέτει σε μετάφραση και απάνθισμα κάποιων λόγων του Μαξίμου.

6. Βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*. Α'. Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 157-158.

δυτικό κόσμο⁷. Έτσι λοιπόν στη συνέχεια, γύρω στα 1492, ακολουθώντας μία παράδοση που είχε επικρατήσει στον υπόδουλο πια στους Τούρκους ελληνικό κόσμο, ήρθε και ο Μάξιμος στην όμορφη Φλωρεντία, όπου σπούδασε κοντά στον διαπρεπή αυτόν Έλληνα φιλόλογο της εποχής, τον οποίο είχε πιθανότατα γνωρίσει στην Κέρκυρα ή είχε ακούσει για τις δραστηριότητές του στην Ιταλία⁸.

Το κύμα της φυγής των Ελλήνων από την καταλυθείσα από τους Τούρκους ελληνική αυτοκρατορία προς την Ιταλία είναι ένα θέμα το οποίο έχει επαρκώς ερευνηθεί, μολονότι ποτέ δεν μπορεί κανείς να πει ότι έχει εξαντληθεί εντελώς⁹. Η τουρκική κατάκτηση είχε προκαλέσει μία βαθιά καθίζηση στην πνευματική ζωή του ελληνικού κόσμου, η οποία υπήρξε συνέχεια εκείνης που είχε ήδη αρχίσει κατά το τελευταίο στάδιο ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μετά από τη λαμπρή πνευματική αναλαμπή που είχε παρουσιασθεί στο Βυζάντιο τον 14ο αι., κυρίως με το κίνημα των ησυχαστών, μέσα στο οποίο αναβίωσε ένας βαθύς ορθόδοξος μυστικισμός, ο οποίος παρουσίασε προεκτάσεις και στις σλαβικές

7. Βλ. Β. Κνός, *Un ambassadeur de l'hellénisme: Janus Lascaris et la tradition grecobyzantine dans l'humanisme français*, Upsala-Paris 1945.

8. Για τη σχέση του Μαξίμου με τον Ιανό Λάσκαρι βλέπε το έργο του É. Denisoff, *Maxime le Grec et l'Occident. Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis*, Paris-Louvain 1943, σσ. 63-66.

9. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ εκτεταμένη, παρατίθεται όμως λεπτομερώς στα έργα του D. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1962, (και σε ελληνική μετάφραση του Χ. Γ. Πατρινέλη, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εις τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*, Ἀθήναι 1965). D. Geanakoplos, *Interaction of the "Siblings" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven and London, Yale University Press 1976.

χώρες, είχε τώρα δημιουργηθεί ένα νέο όραμα και μία φωτεινή προοπτική πνευματικής ζωής. Εντούτοις ο 15ος αι., κυρίως δε η επιστροφή σε συζητήσεις γύρω από δόγματα που είχαν θεσπισθεί πριν από αιώνες σε λησμονημένες πια από το ευρύ κοινό Οικουμενικές Συνόδους, συζητήσεις που αναβίωσαν στις συνεδρίες της Συνόδου της Φλωρεντίας, δεν μπορούσαν να ανανεώσουν τα πνευματικά ενδιαφέροντα και να απαντήσουν σε βαθύτερες αναζητήσεις ανθρώπων με ιδιαίτερη καλλιέργεια, οι οποίοι, ενώ έμεναν πιστοί στα δόγματα της Εκκλησίας, ωστόσο έβλεπαν ότι η εποχή τους είχε τα χαρακτηριστικά μιας πνευματικής παρακμής. Στην κατηγορία αυτών των ανθρώπων θα έπρεπε ίσως να κατατάξουμε και τον Μάξιμο. Περί των σπουδών του στην Ιταλία και των εκεί επαφών και δραστηριοτήτων του έχουν γραφεί πολλά, με κύριο έργο εκείνο του Ντενίσοφ¹⁰, ενώ ο Ποντσκάλσκι μας έχει δώσει και μία πλήρως ενημερωμένη νεότερη σχετική βιβλιογραφία¹¹. Το πρόβλημα που τίθεται μπροστά μας λοιπόν είναι το εξής: Πώς ήταν δυνατόν, ένας νεαρός Έλληνας, με έντονα θρησκευτικά και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, να εγκαταλείπει την ορθόδοξη χώρα του, να μεταναστεύει στη ρωμαιοκαθολική Ιταλία, να εισέρχεται σε ένα μοναστήρι Δομινικανών μοναχών και ξαφνικά, χωρίς καμία εξήγηση, να εγκατελείπει αυτή τη χώρα και να εγκαταβιώνει ως μοναχός στο από αποψη δογματικών θέσεων αυστηρώς συντηρητικό Άγιον Όρος; Η δυσκολία στο να δοθεί απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα έγκειται κυρίως στο

10. Denisoff, *ό.π.*, σσ. 147-185.

11. G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München 1988, σσ. 89-97, και G. Podskalsky, *Η ελληνική Θεολογία επί τουρκοκρατίας. 1453-1821. Η Όρθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*. Μετάφραση: Πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σσ. 133-143.

γεγονός ότι σε καμία από τις αυτοβιογραφικές αναφορές του ο Μάξιμος δεν θίγει αυτή την πτυχή της ζωής του. Έτσι απομένει να προβούμε σε μία προσπάθεια να τη διευκρινίσουμε με βάση τα ήδη υπάρχοντα γνωστά δεδομένα. Ό,τι γράφεται στη συνέχεια οπωσδήποτε δεν αποτελεί καταστάλαγμα οριστικών απόψεων, αλλά μάλλον ενεργεί ως πρόκληση για μία βαθύτερη έρευνα και συζήτηση.

Όσο ακόμη ζούσε στην Κέρκυρα, ο Μάξιμος φέρεται, σύμφωνα με τον Ντενίσοφ, να είχε καθηγητή τον Ιωάννη Μόσχο, ένα διαπρεπή καθηγητή των ελληνικών γραμμάτων και της φιλοσοφίας, ο οποίος όμως ήταν γνωστός συντηρητικός αντιλατινιστής, μέσα σε μία πόλη στην οποία επικρατούσε μία διάχυτη δυτική επίδραση¹². Δεν είναι γνωστό τί υπαγόρευσε τη μετάβαση του Μαξίμου στην Ιταλία. Αν οι ιδέες του Μόσχου τον είχαν πραγματικά επηρεάσει, τότε θα έπρεπε αυτός, κάτω από αυτήν ακριβώς την επιρροή, να αισθανόταν αντιπάθεια προς τον λατινικό κόσμο και ασφαλώς να μην αποφάσιζε να μεταβεί εκεί. Στο σημείο αυτό ανακύπτει ένα ερώτημα στο οποίο θα πρέπει να δοθεί μία σαφής απάντηση: Πώς ο Μάξιμος, βρισκόμενος υπό την άμεση επίδραση ενός ελληνολάτρη και αντιλατίνου καθηγητή, αποφασίζει να έλθει για σπουδές ή και για να ζήσει στην Ιταλία; Την απάντηση στο ερώτημα θα την πάρουμε από τον Ντενίσοφ, ο οποίος υπήρξε και ο εγκυρότερος μελετητής των νεανικών χρόνων του Μαξίμου. Ο Ντενίσοφ θεωρεί ότι ο Μάξιμος υπήρξε οπωσδήποτε μαθητής του Μόσχου, έστω και αν δεν υπάρχει γι' αυτό ρητή μαρτυρία, ενώ αντιθέτως είναι εξακριβωμένο ότι ο Μάξιμος είχε επαφή με έναν από τους γιους του Μόσχου, τον Γεώργιο¹³. Δοθέντος ότι ο Μάξιμος είχε μεγάλη έφεση προς τα ελληνικά γράμματα και τη φιλοσοφία και ότι την εποχή εκείνη δεν υπήρχε στην Κέρκυρα

12. Denisoff, *ό.π.*, σσ. 140-143.

13. *Ό.π.*, σσ. 142, 401-402.

άλλος διαπρεπής καθηγητής γι' αυτά τα θέματα, πρέπει οπωσδήποτε να δεχθούμε τη γνώμη του Ντενίσοφ ως έγκυρη. Το γεγονός ότι και ο γιος του Μόσχου, Δημήτριος, κατέφυγε στην Ιταλία, όπου δίδαξε τα ελληνικά στη Φερράρα και τη Φλωρεντία¹⁴, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επιρροή του Ιωάννου Μόσχου, πέρα από την καθαρώς ορθόδοξη δογματική τοποθέτησή του, δεν επεκτεινόταν και σε μία άρνηση προς τη μόρφωση που παρείχε η Ιταλία της εποχής του.

Έτσι, ο Μάξιμος ήρθε στην Ιταλία και είχε την ευκαιρία να φοιτήσει στην «Πλατωνική Ακαδημία» της Φλωρεντίας, όπου διέπρεπε τότε ο μεγάλος νεοπλατωνιστής καθηγητής Μαρσίλιο Φιτσίνο. Η Φλωρεντία, την οποία ο Άλντο Μανούτσι είχε αποκαλέσει «Νέα Αθήνα», εκτός από μία λαμπρή φιλολογική και φιλοσοφική μόρφωση που προσέφερε την εποχή εκείνη¹⁵, βρισκόταν συγχρόνως κάτω από την ισχυρή πνευματική επιρροή του Δομινικανού μοναχού και λογίου Ιερωνύμου Σαβοναρόλα, τα φλογερά κηρύγματα του οποίου χάραξαν βαθιά ίχνη στη διαμόρφωση των πεποιθήσεων του Μιχαήλ Τριβώλη. Ο Σαβοναρόλα, ο οποίος άσκησε επάνω σ' αυτόν μια μεγάλη πνευματική γοητεία, ήταν ο τύπος του αυστηρού ασκητή μοναχού, ο οποίος προέβαινε σε αυστηρότατη κριτική για τη διαφθορά της σύγχρονης κοινωνίας, κριτική που δεν άφηνε έξω ούτε τον έκφυλο ανώτερο κλήρο, αλλά ούτε ακόμη και αυτόν τον πάπα της Ρώμης. Αυτή την κριτική του την πλήρωσε ο Σαβοναρόλα με τη ζωή του, εφόσον καταδικάστηκε σε δια πυράς θάνατο. Ο Μιχαήλ μπορεί να μη συναναστράφηκε από κο-

14. Denisoff, *ό.π.*, σ. 143.

15. Σε κείμενο του Μαξίμου, που επιγράφεται «Διήγηση φοβερή και αξιομνημόνευτη περί του τελείου μοναχικού βίου», αυτός εκφράζεται με ιδιαίτερο θαυμασμό για τη Φλωρεντία, λέγοντας: «Από όλες τις πόλεις, όσες υπάρχουν στην Ιταλία, η Φλωρεντία είναι η καλύτερη και ωραιότερη». *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, izdannye pri Kazanskoj Duhovnoj Akademii, Kazan' III, 1862, σ. 194.

ντά τον Σαβοναρόλα και να μην είχε άμεση επαφή μαζί του, ήταν όμως τακτικός ακροατής των φλογερών κηρυγμάτων του, τα οποία στη συνέχεια, με το να τα αναπλάθει στη μνήμη του, έγινε ένθερμος θιασώτης του και δεν τον λησμόνησε ποτέ. Αργότερα, βρισκόμενος στη Ρωσία πια, έγραφε τις αναμνήσεις του γι' αυτόν, εξιστορώντας τη ζωή του και λέγοντας ότι, εάν ο Σαβοναρόλα δεν ήταν του λατινικού δόγματος, θα έπρεπε να καταταχθεί με τους αρχαίους προμάχους της πίστης¹⁶. Αυτό σημαίνει ότι στο πρόσωπο του Σαβοναρόλα αναγνώριζε ότι υπήρχαν κοινά χαρακτηριστικά στην πνευματικότητα της Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας. Για τις θρησκευτικές αποκλίσεις του Μαξίμου, πριν από την έλευσή του στην Ιταλία, δεν έχουμε καμία απολύτως πληροφορία. Αυτός, ούτε για την ορθόδοξη ευσέβεια στην πατρίδα του την Άρτα, αλλά ούτε και γι' αυτήν της Κέρκυρας, έχει κάνει λόγο στα γραπτά του. Η διαπίστωση αυτή παρέχει τη βάση για να υποθέσουμε ότι οι βαθύτερες θρησκευτικές και ασυμβίβαστες με τις τότε κοινωνικές συνθήκες θέσεις του Μαξίμου πρέπει να διαμορφώθηκαν για πρώτη φορά στη ζωή του υπό την επίδραση των κηρυγμάτων του Σαβοναρόλα.

Μετά από παραμονή τριών χρόνων στη Φλωρεντία, ο νεαρός Αρτινός λόγιος έρχεται στη Βενετία, όπου συνδέεται με τον Άλντο Μανούτσι, τον περίφημο εκδότη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Στη συνέχεια τον βλέπουμε να περιοδεύει στη Μπολόνια, Πάδοβα και το Μιλάνο. Για μία τετραετία ζει και εργάζεται στη Μιράντολα, όπου συνδέεται με τον διαπρεπή ελληνιστή Gianfancesco Pico della

16. Ο Μαξίμος, στη συγγραφή του που μνημονεύεται στην προηγούμενη υποσημείωση, εξιστορεί καταλεπτώς τη δράση του Ιερωνύμου Σαβοναρόλα στη Φλωρεντία και πλέκει το εγκώμιό του, περιγράφει δε και πώς τον κρέμασαν σε δέντρο και τον έκαψαν. *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, III, ό.π., σσ. 194-202. Βλ. και Ikonnikov, ό.π., σσ. 560-575.

Mirandola, ανεψιό του γνωστού φιλοσόφου Giovanni Pico della Mirandola. Πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Ντενίσοφ, ο οποίος θεωρεί ότι η σοβαρή στροφή του Μαξίμου προς τις χριστιανικές αξίες οφειλόταν στην έντονη επίδραση που άσκησε επάνω του ο Gianfrancesco Pico della Mirandola¹⁷. Οπωσδήποτε αυτή η επαφή θα αναζωπύρωσε στην ψυχή του ό,τι είχαν φυτεύσει τα κηρύγματα του Σαβοναρόλα. Αυτός ήταν πιθανότατα ο λόγος που το 1502 ξαναβρίσκουμε τον Μάξιμο στη Φλωρεντία, αυτή τη φορά να παραμένει για ένα μεγάλο διάστημα στο εκεί μοναστήρι του Αγίου Μάρκου. Εδώ ανακύπτει το ερώτημα, τί έκανε εκεί; Έχει υποστηριχθεί ότι στο μοναστήρι εκείνο έλαβε ο Μάξιμος το μοναχικό σχήμα του Δομινικανού μοναχού¹⁸, πρόσφατη όμως σοβαρή έρευνα της Ν. Β. Σινίτσυνα στα αρχεία της μονής αυτής αποκλείει μία τέτοια εκδοχή, αφήνοντας να γίνει δεκτό ότι ίσως να είχε προσέλθει εκεί απλώς ως δόκιμος και ότι προτού συμπληρωθεί ο χρόνος για την οριστική κουρά του, ο Μάξιμος εγκατέλειψε τη μονή¹⁹. Όπως και να έχει το

17. Denisoff, *ό.π.*, σσ. 220-225.

18. Στα χρονικά της Μονής του Αγίου Μάρκου της Φλωρεντίας ο Ντενίσοφ διάβασε την εξής καταχώριση υπό χρονολογία 14ης Ιουνίου 1502: «*Frater Michel Emmanuelis de civitate Arta, eodem nomine prius in seculo dictus, accepit habitum a venerabili Fratres Mattheo Marei, die quartadecima Iunii circa horam primam noctis anno Domini 1502*» («Ο αδελφός Μιχαήλ, γιος του Εμμανουήλ, από την πόλη της Άρτας, ο οποίος έφερε προηγουμένως το ίδιο κατά κόσμον όνομα, έλαβε το σχήμα από τα χέρια του σεβασμίου αδελφού Ματθαίου Μάρτσι, τη δέκατη τέταρτη ημέρα του Ιουνίου, γύρω στην πρώτη ώρα της νύχτας, το έτος Κυρίου 1502»). Denisoff, *ό.π.*, σ. 95, και σσ. 227-271, όπου ο Ντενίσοφ αναλυτικά εξετάζει τη μεταστροφή του Μαξίμου, με κατάληξη, όπως πιστεύει, τη μοναχική κουρά του στη Μονή του Αγίου Μάρκου. Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 400-402.

19. N. V. Sinicyna, «Novye dannye ob italjanskom periode zhizni prepodobnogo Maksima Greka», *Vestnik cerkovnoj istorii*, 1/2006, Moskva, 193-199.

πράγμα, γεγονός παραμένει ότι ο Έλληνας ορθόδοξος Μάξιμος είχε περισσότερο υποστεί μία θρησκευτική, παρά μία ομολογιακή μεταστροφή. Στα προηγούμενα νεανικά του χρόνια ζούσε μία συμβατική αποδοχή της θρησκευτικής πίστης στη ζωή του, ενώ τώρα η πίστη αυτή είχε εγκατασταθεί βαθιά μέσα στην ψυχή του, μάλιστα δε εκφραζόμενη στη λατινική της εκδοχή. Στην Κέρκυρα η παρουσία των εκπροσώπων της Ορθόδοξου Εκκλησίας, με τους οποίους δεν φαίνεται να είχε ο Μάξιμος ιδιαίτερες στενές σχέσεις, πρέπει να ήταν χαλαρή, ενώ η προσωπικότητα του Σαβοναρόλα, προπαντός όμως η ασκητικότητα και η μαχητικότητά αυτού, παρουσίαζαν στον Μάξιμο τον άνθρωπο που είχε εγκολπωθεί τα διδάγματα του Ευαγγελίου και τα εξέφραζε επακριβώς. Αυτή προφανώς η διαπίστωση για την προσωπικότητα του Σαβοναρόλα έφερε τον Μάξιμο στη Μονή του Αγίου Μάρκου²⁰. Πάντως στη συνέχεια, μετά από μία βαθιά σιγή, ξαφνικά, τον βλέπουμε και πάλι να έρχεται στον ελληνικό χώρο, για να εγκαταβιώσει πια στην περίφημη Μονή του Βατοπεδίου, όπου εγκαταλείπει το κοσμικό όνομα Μιχαήλ και ως μοναχός λαμβάνει το Μάξιμος.

Τί ήταν εκείνο που έκανε τον Μάξιμο να αφήσει πίσω την όμορφη Φλωρεντία, με τη σφύζουσα πνευματική ζωή, καθώς και το μοναστήρι του Αγίου Μάρκου, το οποίο δεν ξέχασε ποτέ στη ζωή του, και να έρθει στη σκλαβωμένη

20. Είναι άξια προσοχής αυτά που γράφει σχετικά με την επίδραση του Σαβοναρόλα στον Μάξιμο ο Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σ. 31: «*Η παρακολούθησις τῶν κηρυγμάτων τοῦ Σαβοναρόλα, τὸ καταπληκτικὸν αὐτῶν ἐν τῇ φλωρεντινῇ κοινωνίᾳ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ τόσον τραγικὴ ἔκβασις τοῦ ὅλου περὶ τὸν λατίνον ἱεροκήρυκα δράματος ἐπήνεγκαν τοιοῦτον κλονισμόν εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ Μαξίμου, ὥστε νὰ διαλυθῇ ἀμέσως ὁ ἀπότοκος τῆς εὐρυτάτης ἐκείνης ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως σκεπτικισμὸς του καὶ νὰ ἀνακτῆσῃ ὀριστικῶς τὴν μικροῦ δεῖν ἀπολεσθεῖσαν πίστιν*».

Ανατολή, με τα χίλια προβλήματά της και τη γεμάτη αγωνίες ζωή της; Στο ερώτημα αυτό δεν είναι βέβαια εύκολο να δώσει κανείς μία απάντηση που θα είναι σύμφωνη με τους κανόνες της ψυχρής λογικής, εκτός και αν την αναζητήσει μέσα στη σφαίρα του θρησκευτικού συναισθήματος ή, ας πούμε, σε μια κρίση συνειδησιακή, στον χώρο δηλαδή που ξεφεύγει από τους ισχύοντες συνήθως κανόνες στη ζωή. Η καταδίκη του Σαβοναρόλα, τον οποίο θαύμαζε, και η απογοήτευση από την τακτική της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ελευθερία της θεολογικής και φιλοσοφικής σκέψης, οπωσδήποτε ενίσχυσαν, έστω και καθυστερημένα, τη συνειδησιακή του κρίση, γιατί η απόφασή του να προσέλθει στο ρωμαιοκαθολικό μοναστήρι λήφθηκε τέσσερα χρόνια μετά τη θανάτωση του ινδάλματός του. Ίσως η εντατικότερη μελέτη των πατέρων της Ορθόδοξης Ανατολής και η βαθύτερη γνωριμία του με τη σκέψη τους, να του έδειχνε και πάλι τον δρόμο προς τις δικές του ρίζες και προς τον κόσμο που υπήρξε η αφετηρία του, αυτόν τον κόσμο από τον οποίο είχε ο ίδιος προέλθει και στη συνέχεια είχε απομακρυνθεί, προτού ακόμη γνωρίσει σε βάθος τις πνευματικές του ρίζες και παραδόσεις. Ενώ λοιπόν άλλοι Έλληνες, πολύ δικαίως, έπαιρναν ακόμη τον δρόμο προς τη Δύση, προς την ελευθερία και τα έξοχα πνευματικά κέντρα της Ιταλίας, όπου θα ένιωθαν απαλλαγμένοι από τη βασανιστική τουρκική δουλεία, ο Μάξιμος αντίθετα τα εγκατέλειπε όλα αυτά και επέστρεφε στην ορθόδοξη Ανατολή. Αυτή η διαφοροποίησή του έδειχνε μία ιδιότυπη εσωτερική ωρίμανση, δήλωνε τη διεργασία μιας βαθιάς εσωτερικής υπαρξιακής διαλεκτικής σύνθεσης, την έναρξη μιας εντελώς νέας ζωής.

Έχοντας απαρνηθεί ένα πλήθος από ευχάριστες πνευματικές εμπειρίες που δοκίμαζε στη Φλωρεντία, ο Μιχαήλ Τριβώλης έγινε ένας ταπεινός Αγιορείτης μοναχός, σε εποχή που το Άγιον Όρος γνώριζε μέρες δύσκολες και μεγάλη

κρίση, τόσο πνευματική όσο όμως και υλική, η οποία προερχόταν από τα σκληρά οικονομικά μέτρα του Τούρκου δυνάστη²¹. Μήπως αυτή η επιστροφή ήταν μία αυτοτιμωρία για το προηγούμενο ολίσθημά του, ότι δηλαδή είχε γίνει δόκιμος μοναχός στο μοναστήρι των Δομινικανών; Ποτέ ο Μάξιμος δεν αναφέρθηκε στην προσωπική του συγκατάθεση να προσέλθει σε ένα λατινικό μοναστήρι και ποτέ δεν δήλωσε μετάνοια γι' αυτό. Εδώ η περί τον Μάξιμο έρευνα παρουσιάζει πράγματι ένα κενό, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε κάποιο συμπέρασμα που θα μας απομάκρυνε από την πραγματική εξέλιξη των γεγονότων. Η έλλειψη σχετικών πληροφοριών παρέχει έδαφος για εικασίες και υποθέσεις²². Ένα πράγμα πάντως πρέπει να δεχθούμε ως βέβαιο, ότι δηλαδή ο Μάξιμος εσκεμμένως τηρεί σιγή γύρω από αυτό το ζήτημα, διότι οποιαδήποτε ομολογία του θα μπορούσε να προκαλέσει από μέρους φανατικών αντιδράσεις, οι οποίες θα απέβαιναν σε βάρος του και θα τον διέβαλλαν στις συνειδήσεις των συμμοναστών του. Αυτή η σιγή δεν δηλώνει λοιπόν φοβία ή υποκρισία, αλλά αντιθέτως φρόνηση.

Ένα άλλο όμως ερώτημα που ανακύπτει είναι, τί οδήγησε τον Μάξιμο στην επιλογή ειδικώς της Μονής Βατοπεδίου για να εγκαταβιώσει σ' αυτήν; Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μεγαλείο αυτής της μονής, με τα μεγαλοπρεπή

21. Για τις επιπτώσεις που είχε η τουρκική κυριαρχία στη ζωή των αγιορειτικών μονών βλ. Ι. Π. Μαμαλάκη, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 33]*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 225-259, και Π. Κ. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθωνικὴ πολιτεία - Ἱστορία, Τέχνη, Ζωή*, Ἀθήναι 1987, σσ. 183-196.

22. Ο Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 408-410, ενώ λεπτομερώς αναλύει τους λόγους της εγκαταβίωσης του Μαξίμου στη Μονή του Αγίου Μάρκου, την οποία εγκαταβίωση και συνδέει με την τύχη του Σαβοναρόλα, εντούτοις, όταν αναφέρεται στη μετάβασή του στο Ἅγιον Ὄρος (σσ. 410-412), δεν προβαίνει σε μία ανάλογη ανάλυση. Ἐτσι το σημείο αυτό της ζωῆς του Μαξίμου αφήνει ανοικτά ερωτήματα.

κτήριά της, στην οποία είχε εγκαταβιώσει μάλιστα τον 14ο αι. και ο αυτοκράτορας Ιωάννης ο Καντακουζηνός, αποτελούσε τον ένα πόλο έλξης²³. Ο άλλος πόλος ήταν αναμφισβητήτως η πλούσια σε χειρόγραφα βιβλιοθήκη της μονής²⁴, τα οποία περιείχαν συγγράμματα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και μεγάλων πατέρων της Εκκλησίας, προέρχονταν δε και από προσωπικές δωρεές των αυτοκρατόρων Ιωάννου Καντακουζηνού, Ανδρονίκου και Μανουήλ των Παλαιολόγων, καθώς και άλλων διαπρεπών προσωπικοτήτων. Για την πλούσια βιβλιοθήκη της Μονής Βατοπεδίου είχε οπωσδήποτε ακούσει ο Μάξιμος από Έλληνες λογίους της Βενετίας, οι οποίοι την είχαν επισκεφθεί και θαυμάσει, ένας μάλιστα από αυτούς ήταν ακριβώς ο περίφημος φιλόλογος της εποχής και καθηγητής του Ιανός Λάσκαρις²⁵. Αυτή η βιβλιοθήκη λοιπόν θα του παρείχε οπωσδήποτε πολλή παρηγοριά και θα του αναπλήρωνε τον πνευματικό πλούτο που

23. Βλ. Ν. Οικονομίδης, «Βυζαντινό Βατοπαίδι: Μία Μονή τής ύψηλης άριστοκρατίας», *Έρρά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου: Παράδοση, Ιστορία, Τέχνη*, Τόμος Α', Άγιον Όρος 1996, σσ. 44-53.

24. Για την πλούσια βιβλιοθήκη της Μονής Βατοπεδίου βλέπε τα άρθρα των Ε. Λάμπερτς, Σ. Καδά και Γ. Θ. Στάθη στο έργο: *Έρρά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Τόμος Β', σσ. 562-604, 572-579. Βλέπε και τον πρόσφατο, άρτια συνταγμένο κατάλογο των χειρογράφων της μονής, από τον Ε. Lambez, *Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Vatopedi, Band 1. Codices 1-102* (=Κατάλογοι έλληνικών χειρογράφων Άγίου Όρους 2), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2006.

25. Βλ. Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, «Ό Ιανός Λάσκαρις και οι τύχες τής βιβλιοθήκης του», *Έπιστημονική Έπετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τιμητικός τόμος στή Μνήμη Λίνου Πολίτη*, 1988, σσ. 117-131. Την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τη βιβλιοθήκη του Λάσκαρι βλέπε στο άρθρο του D. Speranzi, «Codici greci appartenuti a Francesco Filelfo nella biblioteca di Ianos Lascaris», *Segno e testo* (Univerità degli Studi di Cassino) 3 (2005) 467-470.

είχε χάσει εγκαταλείποντας τη Φλωρεντία, συγχρόνως όμως θα του έδινε την ευκαιρία να εγκύψει στον πλούτο της γνώσης και της ορθόδοξης βυζαντινής πνευματικότητας που είχε αποθησαυρισμένο εκεί από αιώνες.

Το ήθος και η μόρφωσή του Μαξίμου δεν άργησαν να τον καταστήσουν ευρύτερα γνωστό στο Άγιον Όρος. Αυτό ακριβώς το κύρος που είχε ήδη αποκτήσει αποτέλεσε την αιτία της αποστολής του στη Ρωσία. Τον Μάρτιο του 1515 ο μέγας ηγεμόνας της Μόσχας Βασίλειος Ιβάνοβιτς (1505-1533), γιος της Ελληνίδας Ζωής Παλαιολογίνας²⁶, έστειλε αντιπροσωπεία του στο Άγιον Όρος, η οποία επέδωσε γράμμα του στον Πρώτο, ζητώντας να έρθει στη Ρωσία ο λόγιος Βατοπεδινός μοναχός Σάββας στον οποίο θα ανέθετε την αναθεώρηση της σλαβονικής μετάφρασης του *Ερμηνευμένου Ψαλτήρα* (*Tolkovaja Psaltir'*), βιβλίου που είχε μεγάλη σπουδαιότητα για τη Ρωσική Εκκλησία και το οποίο στη ροή του χρόνου είχε υποστεί αλλοιώσεις από αιρετικούς²⁷. Ο μέγας ηγεμόνας αποτάθηκε για το θέμα αυτό ε-

26. Ο πατέρας του Βασιλείου, ο Ιβάν Γ' (1462-1505), το 1472 είχε νυμφευθεί στο Βατικανό τη Ζωή, κόρη του δεσπότη του Μορέως Θωμά Παλαιολόγου, η οποία στη Μόσχα έλαβε το όνομα Σοφία. Βλ. P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, I, Paris 1896, σσ. 108-185, και B. Uspenskij, «Brak carja Ivana Vasiel'evicha III s Sof'eï Paleolog», *Iz istorii russkoj kul'tury*, Tom I. Kniga 1. *Kievskaja i Moskovskaja Rus'*. Sostaviteli A. F. Litvina, F. B. Uspenskij, Moskva 2002, σσ. 496-505. Πρβλ. Α.-Α. Ν. Ταχιάος, *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος. Αναδρομή σε άμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 315, 318-319, 335-336.

27. Η πιο πρόσφατη επανέκδοση του *Ερμηνευμένου Ψαλτήρα* είναι αυτή της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους: *Psaltir', sirech' Davida proroka i carja pesn', s izjasneniem svjatyh otcev i uchitelej cerkvi*, Izdanie tretie, ispravlennoe i dopolnennoe, Russkago na Afone Svjato-Panteleimonova monastyrja, Svataja Gora Afon 2001. Λεπτομέρειες για τη σπουδαιότητα αυτού του βιβλίου στην εκκλησιαστική ζωή της Ρωσίας βλ. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 37-43.

πίσης τόσο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεόληπτο όσο και στην Κοινότητα του Αγίου Όρους²⁸. Ο μοναχός Σάββας ήταν γέρος και άρρωστος και έτσι στη θέση του επιλέχθηκε από τις αρχές του Αγίου Όρους ο μοναχός Μάξιμος. Σχετικά με την επιλογή του Μαξίμου για τη συγκεκριμένη αυτή εργασία πληροφορούμαστε μερικώς από γράμματα τόσο του πατριάρχη Θεολήπτου προς τον μέγα ηγεμόνα αλλά και προς τον μητροπολίτη Ρωσίας Βαρλαάμ, τα οποία όμως δεν διασώθηκαν ακέραια²⁹, ενώ το γράμμα του ηγουμένου της Μονής Βατοπεδίου Ανθίμου προς τον τελευταίο έχει διασωθεί πλήρες. Στο γράμμα του ο Ανθίμος πληροφορούσε τον Βαρλαάμ ότι δια του απεσταλμένου τού ηγεμόνα, του βογιάρου Βασιλείου Κόπυλ, είχε λάβει την ελεημοσύνη προς το μοναστήρι. Ο Ανθίμος έγραφε: «Αυτός [ο Κόπυλ] μας ρώτησε και για τον πνευματικό πατέρα, τον κύριο Σάββα, αν θα ήθελε να εργασθεί στη Ρωσία, για κάποια απαραίτητα πράγματα εκεί. Ο γέροντας αυτός όμως, όντας υπέργηρος και αδύναμος στα πόδια, δεν μπορεί να εκπληρώσει την εντολή του ευσεβέστατου μεγάλου ηγεμόνα και της δικής σου μεγάλης αρχιερωσύνης, πράγμα για το οποίο ζητά συγγνώμη. Ο Οσιώτατος Πρώτος μας³⁰, προκειμένου να μη μείνει το αίτημα του μεγάλου ηγεμόνα ανεκπλήρωτο, επέλεξε τον τιμιώτατο αδελφό Μάξιμο της Ιεράς μας Μονής Βατοπεδίου, ως έμπειρο στις θείες Γραφές και επιδέξιο στην ερμηνεία των οποιωνδήποτε εκκλησιαστικών βιβλίων, των λεγομένων Ελληνικών³¹, αφού από τη νεότητά

28. Βλέπε το γράμμα του Ηγεμόνα στην έκδοση *Rossija i grecheskij mir v XVI veke*. Tom 1, Moskva 2004, σσ. 157-158, και 307.

29. [A. N. Muravjev], *Snoshenija Rossii s vostokom po delam cerkovnym*, Sanktpeterburg 1858, σσ. 24-25.

30. Εννοεί τον Πρωτεπιστάτη του Αγίου Όρους, δηλαδή τον προεδρεύοντα του σώματος των εκπροσώπων των Ιερών Μονών, που εδρεύουν στις Καρυές, την πρωτεύουσα της ιερής πολιτείας.

31. Οι Ρώσοι μοναχοί, αλλά και οι Έλληνες της εποχής που τους α-

του μ' αυτά μεγάλωσε και τα μελέτησε με ακρίβεια, και όχι απλώς τα διάβασε, όπως κάποιοι άλλοι. Ο Πρώτος τον αποστέλλει με τη δική μας συγκατάθεση και μολονότι αυτός δεν γνωρίζει τη ρωσική γλώσσα, αλλά μόνο την Ελληνική και τη Λατινική, ελπίζουμε όμως ότι σύντομα θα μάθει και τη Ρωσική»³². Αυτό το απόσπασμα του γράμματος του Βατοπεδινού ηγουμένου μιλάει καθαρά για το κύρος που είχε ήδη αποκτήσει στο Άγιον Όρος ο λόγιος μοναχός Μάξιμος, ο οποίος για την εποχή του εκεί διέθετε σπάνια προσόντα και ικανότητες.

Ο Μάξιμος μαζί με δύο συνοδούς του έφτασε στη Μόσχα τον Μάρτιο του 1518. Με την άφιξή του εδώ άρχισε μία νέα περίοδο της ζωής του. Τον πρώτο καιρό της παραμονής του στη Ρωσία, όπως δηλώνει και το γράμμα του ηγουμένου Ανθίμου, δεν γνώριζε τη ρωσική γλώσσα, αλλά συνεργαζόμενος με έναν Ρώσο λατινομαθή διπλωμάτη, τον οποίο έθεσε στη διάθεσή του ο μέγας ηγεμόνας, ο Μάξιμος μετέφραζε από τα ελληνικά στα λατινικά και ο συνεργάτης του από αυτά στα ρωσικά. Η μεταφραστική εργασία του *Ερμηνευμένου Ψαλτήρα* ολοκληρώθηκε μέσα σε δεκαεφτά μήνες³³. Ο Μάξιμος πίστευε ότι εδώ τελείωνε η αποστολή του, συνεπώς δε και ο χρόνος της παραμονής του στη Ρωσία, αλλά σ' αυτό έκανε λάθος. Οι ευρύτερες θεολογικές και φιλολογικές γνώσεις του είχαν ιδιαίτερα εκτιμηθεί από τη ρωσική ηγεσία και ο μέγας ηγεμόνας δεν ήταν διατεθειμένος να στερηθεί τις υπηρεσίες μιας σπάνιας για τη Ρωσία της εποχής

κολουθούσαν σ' αυτό, έκαναν διαστολή μεταξύ Ελληνικής, που ήταν η αρχαϊκή γλώσσα των ιερών κειμένων, και της Γραικικής, που ήταν η ομιλούμενη γλώσσα. Βλ. Ά.-Α. Ταχιάος, *Ο Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) και η άσκητικοφιλογική σχολή του*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies-73, 1984, σσ. 40-42.

32. [A. N. Muravjev], *ό.π.*, σσ. 26-27.

33. Βλ. B. L. Fonkich, *Grecheskie rukopisi i dokumenty v Rossii v XIV-nachale XVIII v.*, Moskva 2003, σσ. 45-46, 62-63.

προσωπικότητας. Ο ακάματος Έλληνας μοναχός άρχισε σιγά-σιγά να μαθαίνει τη ρωσική γλώσσα και να εξοικειώνεται όλο και περισσότερο με το περιβάλλον, δημιουργώντας στενές σχέσεις και επαφές με τις πιο επιφανείς προσωπικότητες της ρωσικής πνευματικής κοινωνίας. Συγχρόνως όμως άρχισαν να δημιουργούνται και εχθροί. Η παράταση της παραμονής του τον εγκλιμάτιζε όλο και βαθύτερα στις ιδιαιτερότητες των προβλημάτων της ρωσικής εκκλησιαστικής και κοινωνικής ζωής, με αποτέλεσμα να παίρνει θέσεις απέναντι στα προβλήματα που την απασχολούσαν, θέσεις οι οποίες δυσαρεστούσαν κάποιους ισχυρούς. Κατοικώντας στη Μονή Σίμωνος της Μόσχας, δεχόταν εκεί επισκέψεις διαφόρων προσώπων, τα οποία ήταν πολύ λίγο αρεστά στους ισχυρούς της εποχής, και συζητούσε μαζί τους επάνω σε θέματα θεολογικά και πνευματικά. Το κελί του, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, είχε καταστεί «σαλόνι αντιφρονούντων»³⁴.

Την εποχή εκείνη στην πνευματική ζωή της Ρωσίας, μέσα στην οποία επικρατούσε απόλυτα θεοκρατικό καθεστώς, εμφανίζονταν δύο τάσεις αναφορικά με τον πολύ ισχυρό μέσα στη ρωσική κοινωνία μοναχισμό. Η μία, η οποία είχε κύριους εκπροσώπους τους μοναχούς της Μονής Βολοκολάμσκ, με επικεφαλής τον μορφωμένο ηγούμενό της Ιωσήφ Σάβιν (1439-1515)³⁵, ήταν το προπύργιο της ιδεολογίας του θε-

34. Obolensky, *ό.π.*, σσ. 213.

35. Πληροφορίες γι' αυτόν βλέπε στο λήμμα: Ja. S. Lur'e, «Iosif Volockij (v miru Ivan Sanin)», *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevnej Rusi*. Vyp. 2 (vtoraja polovina XIV-XVI v.) Chast' 1, Leningrad 1988, σσ. 434-439, όπου υπάρχει και πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. και έκδοση των επιστολών του: *Poslanija Iosifa Volockogo*. Podgotovka teksta A. A. Zimina i Ja S. Lur'e, Moskva-Leningrad 1959. Πρβλ. I. Kologrivof, *Essai sur la sainteté en Russie*, Paris, σσ. 214-257, και G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind* (II). *The Middle Ages. The 13th to the 15th Centuries*, Belmont, Mass., 1975, σσ. 302-315. Για τη συγγραφική δραστηριότητα που αναπτύχθη-

οκρατικού καθεστώτος, καλλιεργώντας την ιδέα ότι τα μοναστήρια δικαιούνται να έχουν μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, η οποία θα περιλάμβανε χωριά και δούλους. Την αντίθετη ακριβώς άποψη εκπροσωπούσαν οι μοναχικοί κύκλοι που είχαν αναπτυχθεί στον ρωσικό βορρά, πέρα από τον ποταμό Βόλγα. Αυτοί διατηρούσαν τη βυζαντινή ησυχαστική παράδοση και πνευματικότητα, την οποία είχε μεταφέρει εκεί από το Άγιον Όρος ο όσιος μοναχός Νείλος Σόρσκυ (1433-1508)³⁶, ο οποίος ήταν ένας γνήσιος εκπρόσωπος της βυζαντινής ησυχαστικής παράδοσης. Αυτός, αντίθετα προς όσα πρέσβευαν οι κύκλοι της Μονής Βολοκολάμσκ, φρονούσε ότι οι μοναχοί δεν θα έπρεπε να κατέχουν περιουσία, να μην εμπλέκονται σε βιοτικές μέριμνες ούτε όμως και να αντιδρούν με τους χωρικούς για υλικά πράγματα. Εκτός από αυτή τη θέση τους, οι οπαδοί του Νείλου ήταν επίσης και κατά της καταδίκης των αιρετικών σε θάνατο διά πυράς, πράγμα που θεωρούσαν εντελώς αντιχριστιανικό, διότι αυτό θα στε-

κε στο μοναστήρι του Ιωσήφ Σάνιν βλ. *Knizhnye centry drevnej Rusi. Iosifo-Volokolamskij monastyr' kak centr knizhnosti*. Otvestennyj redaktor D. S. Lihachev, Leningrad 1991.

36. Βλ. G. M. Prohorov, «Nil Sorskij», *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevnej Rusi*. Vyp. 2 (vtoraja polovina XIV-XVI v.) Chast' 2, Leningrad 1989, 133-141, όπου υπάρχει και η παλαιότερη βιβλιογραφία στην οποία θα έπρεπε να προστεθούν τα εξής δημοσιεύματα: Kologrivof, *ό.π.*, σσ. 187-213, και G. P. Fedotov, *ό.π.*, σσ. 265-284. Μία από τις βασικότερες μελέτες γι' αυτήν τη μεγάλη προσωπικότητα του ρωσικού μοναχισμού είναι η της F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der Tradition im Rußland Ivans III.*, Berlin 1963. Στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχει η μετάφραση συγγραφών του (σσ. 129-258, 360-458) με εκτενή εισαγωγή (σσ. 25-125) στο έργο του Μοναχού Βασιλείου (Grolimund), *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νείλου Σόρσκυ ἅπαντα τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*. Θεσσαλονίκη 1985. Τα τελευταία χρόνια έχει πραγματοποιηθεί η έκδοση αυτόγραφου κώδικα του Νείλου με ρωσικές μεταφράσεις βυζαντινών κειμένων: T. P. Lënnngren, *Sobornik Nila Sorskogo*, I-V, Moskva 2000-2006. Στις σελ. 227-389 του πρώτου τόμου υπάρχουν οι Βίοι των αγίων Πέτρου και Αθανασίου των Αθωνιτών.

ρούσε οριστικά τον αιρετικό από την ευκαιρία να μετανοήσει και να επιστρέψει στην ορθόδοξη πίστη³⁷. Εννοείται ότι ο Μάξιμος είχε ταχθεί με την τελευταία αυτή κατεύθυνση των οπαδών του Νείλου. Η διά πυράς θανατική καταδίκη του θύμιζε τον τραγικό θάνατο του Σαβοναρόλα. Στενό φίλο και ομοϊδεάτη του είχε βρει ο Μάξιμος στο πρόσωπο του πρίγκηπα και μοναχού Βασσιανού Πατρικέγιεφ, άνδρα με εξέχουσα μόρφωση και ήθος, ο οποίος είχε προηγουμένως διατελέσει στρατηγός και διπλωμάτης³⁸. Επίσης μεγάλος θαυμαστής του Μαξίμου υπήρξε ο στρατηγός πρίγκηπας Ανδρέας Κούρμπσκι, ο οποίος, αηδιασμένος από τη σκληρότητα του τσάρου Ιβάν του Τρομερού (1533-1584), εγκατέλειψε τη Ρωσία και κατέφυγε στη Λιθουανία³⁹.

Ο κύκλος των Μαξίμου και Βασσιανού δεν κινδύνευε όσο καιρό η επιρροή του τελευταίου επάνω στον μέγα ηγεμόνα Βασίλειο εξασφάλιζε την ασυλία τους. Όταν όμως το 1522 μητροπολίτης Μόσχας εκλέχθηκε ο ηγούμενος της Μονής Βολοκολάμσκ Δανιήλ (1522-1539), μαθητής του Ιωσήφ Σάνιν και φανατικός εχθρός των ησυχαστών μοναχών, τα πράγματα μεταβλήθηκαν άρδην. Τώρα για τον Μάξιμο και

37. Για τις αντιθέμενες αυτές τάσεις μέσα στον ρωσικό μοναχισμό του 16ου αιώνα βλ. I. Smolitsch, *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen 988-1917*, Würzburg 1953, σσ. 101-118, επίσης δε το έργο του A. I. Pliguzov, *Polemika v russkoj cerkvi pervoj treti XVI stoletija*, Moskva 2002.

38. Τη βιογραφία του και τα έργα του βλέπε στο έργο της N. A. Kazakova, *Vassian Patrikeev i ego sochinenija*, Moskva-Leningrad 1960. Πρβλ. της ίδιας, «Vassian Patrikeev», *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevnej Rusi*. Vyp. 2. Chast' 1, 120-123, όπου υπάρχει νεότερη βιβλιογραφία.

39. Βλ. A. I. Gladkij – A. A. Cehanovich, «Kurbuskij Andrej Mihajlovich», *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevnej Rusi*. Vyp. 2. Chast' 1, 494-503. Στον ιδεολογικό πόλεμο που παρουσιάστηκε στη Ρωσία στις αρχές του 16ου αιώνα αναφέρεται και το έργο του Ja. S. Lur'e, *Ideologičeskaja borba v russkoj publicistike konca XV-nachala XVI veka*, Moskva-Leningrad 1960.

τους ομόφρονές του υπήρχε στην εξουσία ένας πεπεισμένος εχθρός, ο ίδιος ο πανίσχυρος μητροπολίτης Ρωσίας, άνδρας ενεργητικότητας και ιδεολογικά τοποθετημένος επάνω σε θέσεις απόλυτα θεοκρατικές. Η μεταβολή στα εκκλησιαστικά πράγματα και οι επιπτώσεις της για τον Μάξιμο δεν άργησαν να φανούν. Μεταξύ 1524-1525 διατάχθηκε η σύλληψη του Μαξίμου. Του επιφυλάχθηκε μια θεαματική δίκη τον Μάιο του 1525, στην οποία προήδρευε ο μέγας ηγεμόνας ενώ ο μητροπολίτης Δανιήλ εκτελούσε χρέη εισαγγελέα⁴⁰. Με το κλίμα που επικρατούσε στη Μόσχα εκείνη τη στιγμή οι προβλέψεις για την έκβαση της δίκης δεν μπορούσαν να είναι καθόλου αισιόδοξες. Τρεις μήνες νωρίτερα δύο άλλοι αντιφρονούντες είχαν καταδικαστεί, ο ένας σε καρατόμηση και ο άλλος σε αποκοπή της γλώσσας. Οι κατηγορίες εναντίον του Έλληνα μοναχού ήταν εξολοκλήρου χαλκευμένες και ψεύτικες. Του καταλόγιζαν αίρεση, μαγεία, κατάκριση και συνωμοσία κατά του ηγεμόνα, κατασκοπεία υπέρ του Τούρκου σουλτάνου⁴¹. Επίσης τον κατηγορούσαν για τον

40. Τα πρακτικά των τριών δικών του Μαξίμου των ετών 1525, 1531 και 1549 εκδόθηκαν από τον Ν. Ν. Pokrovskij (pod redakciej S. O. Shmidta), *Sudnye spiski Maksima Greka i Isaka Sobaki*, Moskva 1971, σσ. 90-180. Λεπτομερή ανάλυση των δικών αυτών βλέπε στα έργα των Ikonnikov, *ό.π.*, σσ. 455-490, και Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 255-397.

41. Μία τέτοια κατηγορία ερχόταν σε αντίθεση με όσα ο Μάξιμος πρέσβευε για το πρόσωπο το οποίο ο τσάρος της Ρωσίας θα μπορούσε να διαδραματίσει για το μέλλον των Ελλήνων. Όταν αποπράτωσε τη διόρθωση του *Ερμηνευμένου Ψαλτήρα*, γύρω στα 1521-1522, έγραφε εκτενή αναφορά στον μέγα ηγεμόνα Βασίλειο Γ', στην οποία διαβάζουμε τα εξής: «...στους εκεί διαβιούντες Ορθοδόξους [δηλ. στους Έλληνες] ας γίνει γνωστό από εμάς πόσα είδαμε σπουδαία και δικά σου τσαρικά κατορθώματα. Να κατανοήσουν από εμάς και οι ταλαίπωροι χριστιανοί που ζουν εκεί ότι έχουν ακόμη βασιλέα, ο οποίος όχι μόνο επάνω σε αναρίθμητους λαούς βασιλεύει και έχει αφθονία σε πολλά άλλα, θαυμασμού και επαίνου άξια, αλλά για τη δικαιοσύνη και την Ορθοδοξία του έχει πλουσίως και μεγαλειωδώς δοξαστεί πε-

ισχυρισμό του ότι η Εκκλησία της Ρωσίας αντικανονικά αποσπάστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο⁴², ότι ασκούσε δυσμενή κριτική στα μοναστήρια και την Εκκλησία για τις κτήσεις τους σε γη και ότι διατηρούσαν δούλους χωρικούς και άλλα διάφορα. Όταν διαβάζει κανείς την περιγραφή που δίνει ο Μάξιμος των ψευδών κατηγοριών οι οποίες διατυπώθηκαν στη Φλωρεντία εναντίον του Σαβοναρόλα⁴³, είναι σαν να αναφέρεται στη δικιά του δίκη. Τελικά ο Μάξιμος καταδικάστηκε σε εγκλεισμό στη Μονή Βολοκολάμσκ, στο κέντρο δηλαδή των εχθρών του, όπου οδηγήθηκε

ρισσότερο από όλους τους άλλους, ώστε να μπορεί να παρομοιαστεί με τον Κωνσταντίνο και τον Θεοδόσιο τους Μεγάλους, τους οποίους και η δική σου μεγαλειότητα διαδέχθηκε. Ας γίνει κάποτε να βασιλεύσουμε και εμείς, όταν εσύ μας απελευθερώσεις από τη δουλεία στους απίστους, διότι όλα είναι δυνατά και εύκολα τελούνται από τον Δεσπότη, διότι όπως τον παλαιό καιρό ανέδειξε τον μεγάλο ανάμεσα στους βασιλείς Κωνσταντίνο, ο οποίος ελευθέρωσε την παλαιά Ρώμη από τον Μαξέντιο που την κτυπούσε αλύπητα, έτσι και τώρα την ομώνυμη Νέα Ρώμη, η οποία βαριά βασανίζεται από τους άθεους Αγαρηνούς, ας ευδοκήσει να την απελευθερώσει με παρέμβαση της ευσεβέστατης ισχυρής βασιλείας σου και να αναδείξει από τον πατρικό σου θρόνο διάδοχο και να παράσχει δια σου σε εμάς τους ταλαίπωρους το φως της ελευθερίας με το έλεος και τους οικτιρμούς Εκείνου». *Sochinenija prepodobnago Maksim Greka*. Tom 1, Moskva 2008, σ. 166. Ο Obolensky, ό.π., σσ. 217-218, πιστεύει ότι εδώ ο Μάξιμος εκφράζει μία παραλλαγή της ελληνικής «Μεγάλης Ιδέας» του 16ου αι. Οπωσδήποτε το παραπάνω χωρίο δηλώνει εχθρότητα προς τους Τούρκους, πεποίθηση ότι ο Ρώσος ηγεμόνας είναι ο μόνος ορθόδοξος μονάρχης που έχει απομείνει στην Οικουμένη, ο οποίος μπορεί να συντελέσει στην ανάσταση της Νέας Ρώμης, πράγμα όμως που αποκλείει την ανάδειξη της Μόσχας σε «Τρίτη Ρώμη».

42. Σχετικό με το θέμα αυτό είναι το άρθρο του Λασκαρίδη, «Βυζαντινή παράδοση και τάσεις στα χρόνια του Μαξίμου του Γραικού», ό.π., σσ. 233-273.

43. Βλ. «Μοναχού Μαξίμου του Γραικού διήγηση φοβερή και αξιομνημόνευτη και περί του τελείου μοναχικού βίου», *Sochinenija prepodobnogo Maksima Greka*. Chast' tretija, σσ. 199-202

σιδεροδέσμιος σε απομόνωση και παραδόθηκε στην εκδίκηση των μοναχών που είχε τόσο κατακρίνει. Το χειρότερο ήταν ότι τον απέκλεισαν από τη θεία Κοινωνία και του απαγόρευσαν εντελώς να διαβάζει και να γράφει, καθιστώντας έτσι τη ζωή του απόλυτα μαρτυρική. Απαγόρευσαν να γράφει ένας άνθρωπος που το διάβασμα και η συγγραφή ήταν το περιεχόμενο της ζωής του. Μετά έξι χρόνια, το έτος 1531, η δίκη του επαναλήφθηκε με νέες κατηγορίες τη φορά αυτή και νέο εγκλεισμό στη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ότροτς της επισκοπής Τβερ⁴⁴. Εδώ όμως υπήρξε περισσότερο τυχερός. Ο επίσκοπος του Τβερ Ακάκιος ήταν ιεράρχης με ανθρωπισμό και ευγενικά συναισθήματα, ο οποίος και του έδωσε την άδεια να γράφει και να διαβάζει⁴⁵. Με αυτή την παραχώρηση, έστω και έγκλειστος, είχε τουλάχιστον μία μεγάλη πνευματική παρηγοριά και ανακούφιση.

Ο Μάξιμος παρέμεινε φυλακισμένος επί είκοσι τρία ολόκληρα χρόνια. Η εκδικητικότητα των κρατούντων δεν κάμφθηκε με τίποτε. Μάταια απευθύνθηκε σ' αυτούς με σπαρακτικά λόγια ζητώντας την απελευθέρωσή του. Σε μια έκκλησή του έγραφε: «Ω, εσείς ευσεβέστατοι πρίγκηπες και βογιάροι, παρακαλώ την τιμιότητά σας, να κρίνετε αν είμαι άξιος μίσους και αν είναι δίκαιο να συκοφαντούμαι από κάποιους ως αιρετικός και να αφορίζομαι για τόσα χρόνια από την κοινωνία των πραγματικών και αγίων θείων δώρων. Στο άγιο Ευαγγέλιο έχει γραφεί “από τους λόγους σου θα δικαιωθείς και από τους λόγους σου θα καταδικαστείς”. Αν λοιπόν και εγώ δίκαια και αξιόπιστα λαλώ, σαν καλόπιστοι και αδέκαστοι κριτές, δείξτε για μένα τον φτωχό αγαθότητα και έλεος και λυτρώστε με από αυτά τα δεινά, στα οποία

44. Περί αυτής της μονής βλ. Α. Α. Pavlovskij, *Vseobshchij illjustrirovannyj putevoditel' po monastyryjam i sojatym mestam Rosijskoj Imperii i Afonu*, Nizhnij Novgorod, 1907, σ. 673.

45. Σχετικά με τον επίσκοπο Ακάκιο και την απέναντι στον Μάξιμο συμπεριφορά του, βλ. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 320-321.

έχω υποβληθεί για πολλά χρόνια τώρα, και από τις άδικες συκοφαντίες, με τις οποίες έχω διαβληθεί»⁴⁶. Οι κραυγές του, κραυγές ψυχικού πόνου και αγωνίας, έμεναν αναπάντητες. Δεν είχαν αποτέλεσμα ούτε και οι υπέρ αυτού παρεμβάσεις στον μέγα ηγεμόνα της Μόσχας των σεβασμίων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, καθώς και του Ιεροσολύμων⁴⁷. Μόλις το 1548 ο Μάξιμος απελευθερώνεται και έρχεται να ζήσει στη Μονή της Αγίας Τριάδας έξω από τη Μόσχα, την οποία, με τις ευλογίες του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου του Θεσσαλονικέως, είχε καταστήσει κοινόβιο τον 14ο αι. ο όσιος μοναχός Σέργιος Ράδονεζσκι⁴⁸. Εδώ, όπου βασίλευε η παράδοση του μεγάλου αυτού αγίου της Ρωσίας και δεν φώλιασαν ποτέ μίση και αντεγκλήσεις, βρήκε επιτέλους ο Μάξιμος τη γαλήνη και πέρασε ήρεμα τα τελευταία δώδεκα χρόνια της ζωής του.

46. Τα κείμενα του Μαξίμου, τα οποία αναφέρονται στη φυλάκιση και περιγράφουν τις ταλαιπωρίες που υπέστη στη διάρκειά της, έχουν δημοσιευθεί στη συλλογή των έργων του *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, I, σσ. 23-39, II, σσ. 357-367, 376-379, όπως επίσης και από τους Filaret [Gumilevskij], «Maksim Grek», *Moskvitjanin*, 1842, chast' VI, No 11, 59-96, και V. F. Rzhiga, «Neizdannnye sochinenija Maksima Greka», *Byzantinoslavica* VI (1935-1936) 85-108. Πρβλ. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 335-345.

47. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωακείμ έγραψε σχετικώς στις 4 Απριλίου 1543 γράμμα στον μέγα ηγεμόνα Ιβάν Δ' Βασίλιεβιτς, ενώ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Β' τον Ιούνιο του 1546 ανακοίνωνε στον ίδιο με επίσημο συνοδικό γράμμα την εκλογή του και παρακαλούσε και εκ μέρους του αλλά και εκ μέρους του παρεπιδημούντος την εποχή εκείνη στην Κωνσταντινούπολη πατριάρχη Ιεροσολύμων Γερμανού, να απελευθερώσει τον Μάξιμο και να του επιτρέψει να επιστρέψει στο Άγιον Όρος. Βλέπε τα σχετικά γράμματα: [Muravjev], *ό.π.*, I, σσ. 43-48, και *Rossija i grecheskij mir v XVI veke*, I, 352-358.

48. Βλ. Α.-Α. Ταχιάος, *Αί επιδράσεις του Ήσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ. 1328-1406*, Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 42-55.

Αν θελήσουμε να δούμε ποιά ήταν η παραγωγή της γραφίδας του Μαξίμου θα μετρήσουμε συνολικά 365 συγγραφές του, γραμμένες στα ρωσικά της εποχής, αλλά και στα ελληνικά⁴⁹. Άλλες από αυτές είναι εκτενείς και άλλες σύντομες. Τα εκδοθέντα έως σήμερα έργα του Μαξίμου δεν καλύπτουν το σύνολο της συγγραφικής του δραστηριότητας. Από το σύνολο των 365 συγγραφών του έχουν δημοσιευθεί λίγο περισσότερες από τις μισές, ενώ οι υπόλοιπες παραμένουν ακόμη σε χειρόγραφα ανέκδοτες. Η θεματολογική κα-

49. Τα έργα του Μαξίμου που είχαν γραφεί στη ρωσική εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην πόλη Καζάν μεταξύ των ετών 1859 και 1862 σε τρεις τόμους: *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka, izdannija pri Kazanskoj Duhovnoj Akademii*, Kazan', I, 1859, II, 1860, III, 1862. Κατά καιρούς εκδόθηκαν και άλλα έργα του, τα οποία καταγράφονται στο έργο του Α. Ι. Ivanov, *Literaturnoe nasledie Maksima Greka. Harakteristika, atribucii, bibliografija*, Leningrad 1969. Νεότερη, κριτική έκδοση των έργων του Μαξίμου υπό την καθοδήγηση της Ν. V. Sinicyna, με βάση όλα τα γνωστά χειρόγραφα, είναι αυτή με τον τίτλο *Prepododnyj Maksim Grek, Sochinenija*. Tom 1, Moskva 2008. Εδώ εκδίδονται 14 ελάσσονα έργα στα ελληνικά των ετών 1498-1516 (σσ. 83-114), και στα ρωσικά 23 έργα των ετών 1518-1525 (σσ. 119-405), ενώ ακολουθεί εκτενής σχολιασμός (σσ. 407-509). Για τα έργα του Μαξίμου που γράφηκαν στα ελληνικά βλέπε επίσης τα δημοσιεύματα των Denissof, *ό.π.*, σσ. 413-420· Fonkich, *ό.π.*, σσ. 71-96· P. Bushkovich, «Two Unknown Texts by Maxim the Greek», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 32 (1984) 559-561· του ίδιου, «Maksim Grek-poét "giperborec"», *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 47 (1993), 215-228· I. Ševčenko, «On the Greek Poetic Output of Maksim Grek», *Palaeoslavica* V (1977) 181-276· και του ίδιου, «On the Greek Poetic Output of Maksim Grek», *Byzantinoslavica*, LVIII (1997), 1-70· Κ. Α. Τσιλιγιάννη, *Τὰ ἠρωελεγειακὰ ἔπη τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ*, Ἅγιον Ὄρος 1997, όπου υπάρχει και η σχετική βιβλιογραφία. Στο πλούσιο μεταφραστικό έργο του Μαξίμου, με έκδοση μάλιστα μεταφράσεων του από τα ελληνικά στα ρωσικά, καθώς και ορισμένων επιστολών, είναι αφιερωμένο το έργο του D. M. Bulanin, *Perevoody i poslanija Maksima Greka. Neizdannnye teksty*, Leningrad 1984. Πολύ αξιόλογη μελέτη του καθαρώς φιλολογικού έργου του Μαξίμου είναι η της Α. S. Kovtun, *Leksikografija v Moskovskoj Rusi XVI-nachala XVII v.*, Leningrad 1975.

τάταξη των συγγραφών του Μαξίμου δίνει τις εξής περίπου κατηγορίες: Έργα μεταφραστικά, έργα περί γραμματικής και λεξικογραφίας, έργα δογματικά-αντιρρητικά, συγγραφές κατά της αστρολογίας, των αποκρύφων και των διαφόρων δεισιδαιμονιών, έργα ηθικοδιδασκτικά, έργα πολιτικο-κοινωνικά, έργα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, έργα ερμηνείας αποριών γύρω από θεολογικά, εκκλησιαστικά και καθημερινά προβλήματα, συγγραφές εκκλησιαστικο-ιστορικές και άλλα διάφορα. Μέσα από μία τέτοια πλούσια θεματολογία, η οποία σε μεγάλο βαθμό αναφέρεται σε προβλήματα που απασχολούσαν τη σύγχρονη ρωσική κοινωνία, υπάρχουν συγγραφές που αποτείνονται στην κοινωνία αυτή για να την ενημερώσουν σχετικά με σύγχρονες πραγματικότητες για τις οποίες αυτή δεν έχει καμία πληροφόρηση και της ήταν άγνωστες. Εδώ ανήκουν όσα έχει γράψει ο Μάξιμος για τη σύγχρονη ζωή του Αγίου Όρους, τη μοναχική τάξη και πνευματικότητα του τόπου⁵⁰, παρέχοντας πληροφορίες οι

50. Ο Μάξιμος φρόντιζε να πληροφορεί τους Ρώσους για το Άγιον Όρος, το οποίο σωστά θεωρούσε ένα μοναδικό πρότυπο μοναστικής πολιτείας. Αυτά που έγραψε για τον Άθω είναι τα ακόλουθα: α) «*Εκθεση επί μέρους περί της καταστάσεως και τάξεως των ευρισκομένων εις το Άγιον Όρος μοναστηρίων, των λεγομένων κοινοβίων και ιδιορρυθμών, και μερική διήγηση περί του ότι, όχι εξ ανθρώπων ούτε και ανθρωπίνως, αλλά υπό της Προνοίας και βοηθείας του Θεού διασώζεται το Όρος τούτο μέχρι σήμερα*». N. V. Sinicyna, «*Poslanie Maksima Greka Vasiliju III ob ustrojstve afonskih monastyrej (1518-1519 gg)*», *Vizantijskij vremennik* XXVI (1965) 128-136. β) «*Διήγηση του μοναχού Μαξίμου προς τον γέροντα Βασσιανό περί της ζωής στο Άγιον Όρος*», *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, III, σσ. 243-245. γ) «*Περί του Αγίου Όρους και των αυτόθι μοναστηρίων*». Ανέκδοτο. Βλ. Ivanov, *ό.π.*, σ. 195. δ) «*Μερική μνεία του Αγίου Όρους Άθω, πώς ονομάστηκε Άγιον Όρος και για ποιούς λόγους ονομάστηκε έτσι*», Ανέκδοτο. Βλ. Ivanov, *Literaturnoe nasledie*, 195-196. ε) «*Διήγηση περί της θαυματουργικής εικόνας της υπεραγίας Θεοτόκου της Ιβηρίτισσας*». Ανέκδοτο. Βλ. Ivanov, *ό.π.*, σσ. 196-197. Μικρό τμήμα έχει ενταχθεί σε άλλο έργο του. Βλ. *Sochinenija*

οποίες, μολονότι αποτείνονται στους Ρώσους, δεν παύουν να αποτελούν μία αξιόλογη πηγή για τη μελέτη της αθωνικής ιστορίας, πηγή που ωστόσο δεν έχει γίνει αντικείμενο έρευνας από ελληνικής πλευράς⁵¹. Άξια προσοχής είναι όσα διδακτικά έγραψε ο Μάξιμος αποτεινόμενος στον μεγάλο ηγεμόνα της Μόσχας Βασίλειο Γ' και στον τσάρο Ιβάν τον Τρομερό, για το πώς πρέπει να διοικεί και να συμπεριφέρεται ο ηγέτης⁵². Δεν είναι τυχαίο ότι σ' αυτά επισύναπτε και ένα σημείωμα για τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα, στο οποίο διαβάζουμε: «Ο Αλέξανδρος ο Μακεδόνας ήταν αυτοκράτορας μεγάλος και πανένδοξος, όταν όλοι οι ηγεμόνες της ελληνικής χώρας, με συμφωνία και ομνοούντες, τον εξέλεξαν βασιλέα και κυρίαρχο επ' αυτών...»⁵³. Έθετε λοιπόν ως παράδειγμα προς μίμηση τον Μέγα Αλέξανδρο στον Ιβάν τον Τρομερό, ο οποίος την εποχή εκείνη, έχοντας κατατροπώσει οριστικά τους Τατάρους, που επί τρεις αιώνες εξουσίαζαν τη χώρα του, αναδείκνυε τη Ρωσία σε ισχυρή αυτοκρατορία. Είχε το θάρρος, όταν συνάντησε προσωπικά τον Ιβάν τον Τρομερό, ευρισκόμενο καθ' οδόν προς ένα προσκύνημα σε μοναστήρι, να του πει ευθαρσώς ότι αντί να τρέχει σε προσκυνήματα αγίων, τους οποίους θα μπορούσε να τιμήσει σε οποιοδήποτε μέρος, να σπεύσει να φροντίσει για τις χήρες

prepodobnago Maksima Greka, III, σσ. 112-113. ζ) «Διήγηση περί της Μονής Βατοπεδίου». Ανέκδοτο. Βλ. Ivanov, *ό.π.*, σ. 197. ζ) «Διήγηση περί της εμφάνισης της εικόνας της Θεοτόκου σε κάποιον πνευματικό γέροντα ενώ ψαλλόταν στον Όρθρο η 9η Ωδή». Ανέκδοτο. Ivanov, *ό.π.*, σ. 197. η) «Διήγηση πολύ θαυμάσια». Ανέκδοτο. Ivanov, *ό.π.*, σ. 197. θ) «Επιστολή περί Αγίου Όρους». Rzhiga, *ό.π.*, σσ. 95-99.

51. Πολύ σωστά έχει παρατηρήσει ο Ivanov, *ό.π.*, σ. 19: «Δυστυχώς στην ιστορική επιστήμη, όχι μόνο τη ρωσική αλλά και την ελληνική, η αθωνική περίοδος της ζωής και δραστηριότητας του Μαξίμου του Γραϊκού έμεινε έως τώρα τελείως στο σκότος».

52. Ivanov, *ό.π.*, σσ. 146-149, 155-156, 167-168. Βλ. και A. Dvorkin, *Ivan the Terrible as a Religious Type*, Erlangen 1992, σσ. 33-38.

53. Ivanov, *ό.π.*, σ. 152.

και τα ορφανά των Ρώσων στρατιωτών που είχαν πέσει ηρωϊκώς μαχόμενοι για την απελευθέρωση της χώρας τους από τους δυνάστες Τατάρους⁵⁴. Η παρρησία του διωκόμενου Μαξίμου έδειχνε έναν ακατάλυτο μαχητή, του οποίου την ψυχή είχε κατακτήσει η αγάπη για την αλήθεια.

Οι απορριμμές για τη συγγραφή των ρωσικών έργων του Μαξίμου, τα ερεθίσματα, όλες οι αιτίες προέρχονται από τη ρωσική εκκλησιαστική, πνευματική και κοινωνική πραγματικότητα και είναι συνυφασμένες απόλυτα μ' αυτήν. Μπορεί ο Μάξιμος να ήταν ο φορέας καθαρα βυζαντινών ιδεολογικών προσανατολισμών και αξιών, να εξέφραζε τις πνευματικές εμπειρίες του ελληνικού κόσμου, αλλά η συγγραφική του φυσιογνωμία, το όλο έργο του είναι ρωσικό και συνεπώς εντάσσεται στις κατηγορίες της ρωσικής φιλολογικής και γραμματολογικής παραγωγής. Ο Μάξιμος, στα σαράντα δύο σχεδόν χρόνια παραμονής του στη Ρωσία, έγραψε για Ρώσους, με αυτούς έζησε και σε αυτούς αποτεινόταν. Είναι αλήθεια ότι ο κύκλος των ανθρώπων που επηρέασε ήταν περιορισμένος, αλλά εκλεκτός. Το ακροατήριο και οι θαυμαστές του δεν ήταν οι ισχυροί, αλλά οι διανοούμενοι και μοναχοί οι οποίοι ήταν αντίθετοι στις εκτροπές από τη γνήσια βυζαντινή παράδοση, ήταν τα λίγα ανώτερα πνεύματα που η στάση τους μπροστά στα εκκλησιαστικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα ήταν μία μόνιμη ανάκληση των κρατούντων και ισχυρών στο ορθό φρόνημα, στην ισορροπία και την αρμονία. Γιατί σ' αυτό ακριβώς το σημείο φαίνεται ότι έγκειται και η ουσία της προσφοράς του Έλληνα Μαξίμου, ότι δηλαδή δίδαξε στη Ρωσία του 16ου αι. αυτό που εξέφραζε το πνεύμα της αρχαίας Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, την ισορροπία στις πνευματικές τάσεις και την αποστροφή από τις χωρίς

54. Βλ. Ikonnikov, *ό.π.*, σσ. 537-539. Πρβλ. Παπαμιχαήλ, *ό.π.*, σσ. 582-584.

διάκριση παρεκκλίσεις. Αυτή την πραγματικότητα βρήκε αποθησαυρισμένη στη ζωή του Αγίου Όρους και αυτήν ακριβώς εκπροσωπούσε. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ερευνητές έχουν χαρακτηρίσει τον Μάξιμο ως «Βυζαντινό ουμανιστή»⁵⁵.

Ο διαπρεπής ιστορικός της Ανατολικής Ευρώπης D. Obolensky έχει γράψει για τον Μάξιμο: «Πραγματικά μπορεί να υπάρξει κάτι το συμβολικό στη μοίρα του Μαξίμου στη Ρωσία. Η απόρριψη ενός ανθρώπου ο οποίος στο βάθος της πνευματικότητας και της παιδείας του ενσάρκωνε ό,τι καλύτερο υπήρχε στην πνευματική καλλιέργεια της μεταβυζαντινής Ελλάδας, κατά κάποιο τρόπο σήμαινε την απομάκρυνση της Ρωσίας από την αρχαία κληρονομία που είχε από το Βυζάντιο»⁵⁶. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ισχυρισμός αυτός δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Στη Ρωσία του 16ου αι. καταβαλλόταν προσπάθεια να αντικατασταθούν τα βυζαντινά στοιχεία της πνευματικής της ζωής με καθαρά ρωσικά, από τα οποία όμως έλειπε το στοιχείο της φιλοσοφικής και θεολογικής ωριμότητας. Ωστόσο, σε σχέση με τον Μάξιμο, ισχύει και μία άλλη εκδοχή. Ο Μάξιμος ήταν μεν Έλληνας, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν ξένος για τη Ρωσία, αλλ' ωστόσο όλη η πνευματική και συγγραφική του δράση, όπως είπαμε, είναι ενταγμένη στη ρωσική πραγματικότητα και ανήκει σ' αυτήν. Σε τελευταία ανάλυση ως συγγραφέας ο Μάξιμος είναι Ρώσος και ανήκει περισσότερο στη Ρωσία παρά στον ελληνικό χώρο. Τα διασωθέντα έργα του σε ελληνική γλώσσα, τα οποία δείχνουν το ύψος της μόρφωσής του, είναι ασυγκρίτως λιγότερα από αυτά που διασώθηκαν στη ρωσική. Περιλαμβάνεται βεβαίως κι αυτός στη χορεία εκείνων των διαπρεπών Ελλήνων λογίων

55. Ο μεγάλος Ρώσος θεολόγος G. Florovskij, *Puti russkogo bogoslovija*, Paris 1937, σ. 23, γράφει: «Ο Μάξιμος δεν ήταν ουμανιστής με τη δυτική έννοια της λέξης, μπορεί όμως να αποκληθεί βυζαντινός ουμανιστής».

56. Obolensky, *ό.π.*, σσ. 217.

και πνευματικών ανθρώπων, που η κύρια πνευματική δράση τους εκτυλίχτηκε στις σλαβικές χώρες, με συνέπεια να πολιτογραφηθούν σ' αυτές οριστικά.

Ερχόμενος στη Μόσχα, ο Μάξιμος εισήλθε σε μία κοινωνία μισαλλόδοξη και φανατική, μία κοινωνία η οποία την εποχή εκείνη δεν ανεχόταν τα ελεύθερα πνεύματα και την ελεύθερη σκέψη. Εντούτοις δεν επηρεάστηκε από αυτή την πραγματικότητα, ούτε και έχασε το θάρρος του. Δεν συμβιβάστηκε με την παρακμή, για να αποκομίσει προσωπικά οφέλη, ενώ θα μπορούσε. Δεν δίστασε καθόλου να μιλήσει ανοικτά για το μεγαλείο του δυτικού μοναχισμού, την τάξη και την πειθαρχία του, και να αντιπαραβάλει την ακημοσύνη των Λατίνων μοναχών στη φιλοκτημοσύνη των Ρώσων. Δεν δίστασε στα γραπτά του να υμνήσει τη Φλωρεντία και τα λαμπρά πνεύματά της και να επαινέσει το Παρίσι ως μεγάλο κέντρο επιστήμης και σπουδών. Σε μία εγκωμιαστική έκθεση, στην οποία προβαίνει ο Μάξιμος, χωρίς κανένα δισταγμό παρουσιάζει στους Ρώσους τις αρετές του λατινικού μοναχισμού, τον οποίο γνώρισε στο Παρίσι και τη Φλωρεντία, όπως επίσης μιλά και για το δράμα του ενάρτετου Σαβοναρόλα. Αυτός που προασπιζόταν το ορθόδοξο δόγμα διάδασκε συγχρόνως στο ρωσικό του περιβάλλον ότι, ανεξάρτητα από δογματικές θέσεις, θα έπρεπε να θαυμάζει κανείς την υψηλής στάθμης ασκητικότητα και πνευματικότητα των Λατίνων Φραγκισκανών και Δομινικανών μοναχών και να διδάσκεται από αυτήν⁵⁷. Μίλησε ακόμη στους Ρώσους για τις προόδους των Ευρωπαίων και τις εξερευνήσεις Ισπανών και Πορτογάλων θαλασσοπόρων, οι οποίοι έφθασαν στην ανακάλυψη της Κούβας και των Ινδιών⁵⁸. Όλα αυτά δεν έδειχναν απομάκρυνση από την Ορθοδοξία, αλλά ένα πνεύμα ελεύθερης σκέψης και κριτικής. Αποτεινόμενος στο ρωσικό

57. Rzhiga, *ό.π.*, σσ. 85-109.

58. *Sochinenija pepodobnago Maksima Greka*, III, σσ. 178-205.

κοινό θέλησε να το βγάλει από την πνευματική ακινησία, στην οποία το είχαν καταδικάσει οι ταγοί της Εκκλησίας, οι οποίοι ενέμεναν στη στεγνή τυπολατρεία και δεν είχαν την ικανότητα να προβούν σε εμβαθύνσεις και αναγωγές σε υψηλότερης βαθμίδας πνευματικές εμπειρίες.

Ο ορθόδοξος σλαβικός κόσμος είχε καθυστερήσει πολύ στη γνωριμία με το συγγραφικό έργο Ελλήνων εκκλησιαστικών πατέρων που κινούνταν μέσα σε κατηγορίες σκέψης της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας, η οποία και παρείχε τη βάση για μία νέα ερμηνεία των χριστιανικών θεολογικών αρχών⁵⁹. Αυτή η καθυστέρηση, σε συνδυασμό με την υπεροψία και αυτάρκεια που δημιουργούσε στη Ρωσία η οικονομική άνοδος και η υπεροχή εξουσίας, καθιστούσαν στα μάτια της ρωσικής ιεραρχίας περιττή την περαιτέρω θήτευση στον δρόμο της σκέψης των Ελλήνων θεολόγων και πνευματικών δημιουργών. Έτσι ο Μάξιμος ανέλαβε έναν αγώνα κατά της τυπολατρείας, των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών, της αστρολογίας και της μαγείας, που ήταν ευρύτατα διαδεδομένες μέσα στην αγράμματη ρωσική κοινωνία και τη μάστιζαν σε μεγάλη έκταση, ξεκινώντας από την τάξη των ευγενών και φτάνοντας ως τον απλοϊκό λαό. Δεν δίστασε να μεμφθεί τους παράγοντες της εκκλησιαστικής ζωής για την αποκοπή τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως και να καυτηριάσει την παιδαριώδη και ανυπόστατη πεποίθηση που είχε καλλιεργηθεί στη Ρωσία, ότι τάχα με την κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους η πόλη αυτή μαγαρίστηκε και δεν μπορούσε να είναι το κέντρο της Ορθοδοξίας, συνεπώς δεν θα έπρεπε να αντικατασταθεί από τη Μόσχα⁶⁰. Την εποχή που ο Μάξιμος βρισκόταν στη Ρωσία, ο

59. Πρβλ. Ά.-Α. Ταχιάος, «Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στὸν κόσμον τῶν Σλάβων. Πρόσληψη καὶ διαλεκτικὴ διαδικασία», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 75 (2000), τεύχος Β', 119-122.

60. Βλ.: «*Μοναχοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ διήγησι περὶ τοῦ ὅτι τα*

ηγούμενος της Μονής Ελεάζαρ Φιλόθεος⁶¹ ανέπτυξε τη θεωρία ότι η Μόσχα ήταν η «Τρίτη Ρώμη»⁶², εκφράζοντας έτσι με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο την περιφρόνηση προς τη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο Μάξιμος απάντησε δεόντως σ' αυτές τις παράλογες θέσεις, που παραγνώριζαν πλήρως τα ιστορικά δεδομένα και δίκαια. Οι αντιδράσεις του δεν αποτελούσαν κατάκριση και καταδίκη της ίδιας της Ρωσίας, παρά κατάκριση συγκεκριμένων προσώπων που ήταν υπεύθυνα για την καλλιέργεια τέτοιων αντιλήψεων και θεωριών. Ο Μάξιμος, όπως ήδη σημειώθηκε, άνοιγε στους Ρώσους ένα παράθυρο γνώσης του ευρωπαϊκού κόσμου, του κόσμου της προόδου και των επιστημών, προσπαθώντας να τους αποσπάσει από την απομόνωση τους από τη διεθνή κοινωνία και από την άγνοια των βιωμάτων του έξω κόσμου. Ήταν φανερό πως η Ρωσία, η οποία έτεινε ήδη να αναδειχθεί σε μία ισχυρή αυτοκρατορία, έπασχε από έναν αυτάρχη εγωκεντρισμό. Ενώ λοιπόν η Μόσχα διεκδικούσε τον τίτλο της «Τρίτης Ρώμης», ζητώντας να υποκαταστήσει την παρακμάσασα Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εντούτοις κινείτο ακόμη μέσα σε σχήματα ενός ξενόφοβου, φυλετικού και καθαρά εθνικιστικού μορφώματος, από το οποίο έλειπε η έν-

όσια καθόλου δεν μολύνονται, έστω και αν κυβερνηθούν για πολλά χρόνια από τους εθνικούς», *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, III, σσ. 156-164.

61. Τη σχετική βιβλιογραφία γι' αυτόν, ο οποίος συστηματοποίησε την περί «Τρίτης Ρώμης» θεωρία, βλ. A. L. Gol'dberg – R. P. Dmitrieva, «Filofej », *Slovar' knizhnikov i knizhmosti*. Vyp. 2, 471-473.

62. Βλ. H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*, Darmstadt 1957· N. V. Sinicyna, *Tretij Rim. Istoki i évolucija russkoj srednevekovoj koncepcii (XV-XVI vv.)*, Moskva 1998. Προβλ. J. Meyendorff, «Was There Ever a “Third Rome”? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia», στη συλλογή μελετών του συγγραφέα: *Rome, Constantinople. Moscow. Historical and Theological Studies*, Crestwood, N.Y., 1996, σσ. 131-147.

νοια της οικουμενικότητας, την οποία είχαν και το Βυζάντιο και το Πατριαρχείο.

Όσοι ήταν φωτισμένοι άνθρωποι στη Ρωσία όχι μόνο αναγνώριζαν ότι ο Μάξιμος είχε δίκαιο, αλλά και εγκολπώνονταν τις αρχές που εκπροσωπούσε. Μπορούμε χωρίς διασταγμό να πούμε ότι η βυζαντινή επιρροή στη Ρωσία δεν τελειώνει με την καταδίκη του Μαξίμου. Το πρόβλημα είναι πιο πολύπλοκο από μία γενίκευση και έχει τις δικές του αποχρώσεις. Το κύρος του ελληνικού κόσμου δεν χάθηκε με τη καταδίκη του Μαξίμου. Αντιθέτως μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ανάμνηση του Μαξίμου, ως περίπτωση ενός μεγάλου Έλληνα λογίου και Αγιορείτη μοναχού, που έχει πολλά να προσφέρει στη ρωσική πνευματική ζωή, αλλά και ως φορέα των αξιών του ελληνικού κόσμου, παρέμεινε ζωντανή στη μνήμη των πνευματικών ανθρώπων της Ρωσίας. Έλληνες κλήθηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στη Ρωσία πολλές φορές μετά τον Μάξιμο. Αρκεί να θυμηθούμε εδώ τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, τη δραστηριότητα Ελλήνων λογίων στη δυτική Ρωσία τον 16ο αι. μέσα στα πλαίσια των ορθοδόξων αδελφοτήτων που είχαν δημιουργηθεί εκεί, να θυμηθούμε τον διακεκριμένο μοναχό Αρσένιο τον Γραικό, ο οποίος έδρασε στη Μόσχα τον ίδιο αιώνα, ίδρυσε μάλιστα και σχολείο⁶³, να αναφέρουμε τους αδελφούς Ιωαννίκιο και Σωφρόνιο Λειχούδη, οι οποίοι, σπουδαγμένοι και αυτοί στην Ιταλία, κλήθηκαν στη Μόσχα και ίδρυσαν εκεί το πρώτο Πανεπιστήμιο⁶⁴, καθώς και τους Έλληνες τους οποίους κάλεσε τον ίδιο αιώνα ο δια-

63. Για τον Αρσένιο βλέπε την εμπειριστατωμένη μελέτη του Χ. Π. Λασκαρίδη, *Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα του 17ου αιώνα* [Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων, 1], Θεσσαλονίκη 2002.

64. Βασική μελέτη γι' αυτούς παραμένει μέχρι στιγμής η του Μ. Smencovskij, *Brat'ja Lihudy. Opyt izsledovanija iz istorii cerkovnogo prosveshchenija i cerkovnoj zhizni konca XVII i nachala XVIII vekov*, Sanktpeterburg 1899.

πρεπής πατριάρχης Νίκων, που θέλησε να μεταφέρει στη Ρωσία τις αρχές της πνευματικής ζωής του ελληνικού κόσμου, δημιουργώντας τη μεγάλη εκκλησιαστική του μεταρρύθμιση. Ωστόσο όλοι οι μετά από Μάξιμο Έλληνες που έδρασαν στη Ρωσία δεν εκπροσωπούσαν πια το γνήσιο βυζαντινό πνεύμα, αλλά μία παράδοση διαβρωμένη αρκετά από τη δυτική σκέψη, μία λογιότητα χωρίς απώτερους πνευματικούς στόχους και χωρίς προπαντός αναγωγές σε καθαρά βυζαντινά πρότυπα. Τελικά ο Μάξιμος, με το έργο και τη παρουσία του στη Ρωσία, αποκατέστησε τη συνέχεια που είχε διακοπεί με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή έδεσε το νήμα που ένωνε τη βυζαντινή παράδοση στη χώρα αυτή με τη μεταβυζαντινή, εκείνη δηλαδή που εξελίχθηκε στη συνέχεια σε νεοελληνική παράδοση.

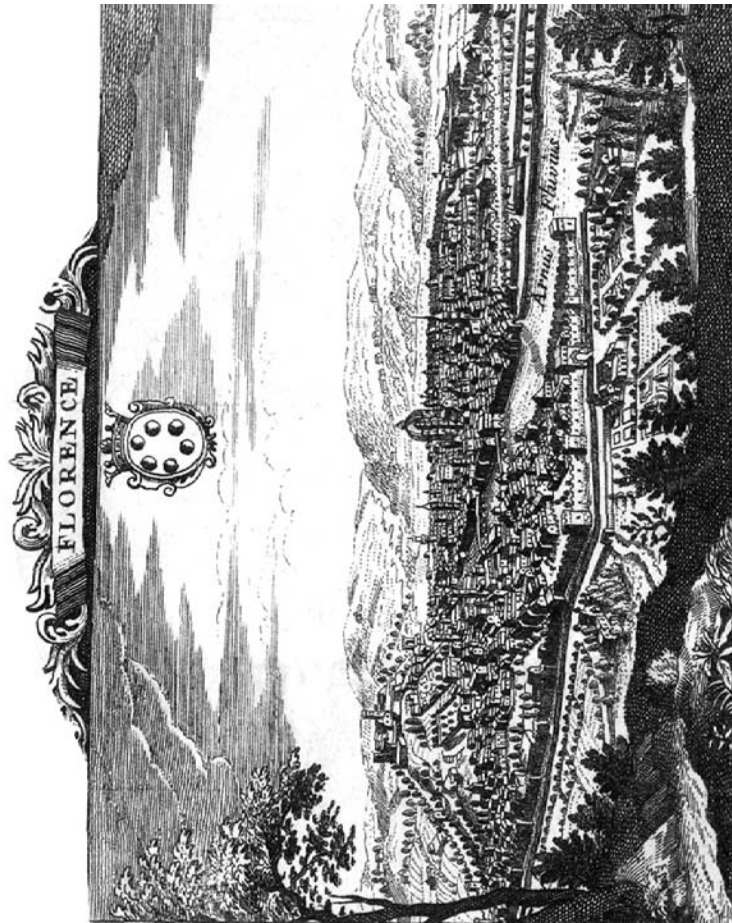
Η Ρωσία έδειξε στον Μάξιμο δύο πρόσωπα, εκείνο της αλαζονείας και της σκληρότητας, το οποίο εκπροσωπούσαν ο μέγας ηγεμόνας Βασίλειος και ο μητροπολίτης Δανιήλ, και εκείνο της ταπείνωσης και της αγάπης, που είχαν οι μοναχοί της σχολής του Νείλου Σόρσκυ, καθώς και ένας αριθμός άλλων αγαθών και απλοϊκών ανθρώπων. Θα ήταν άδικο να κρίνει ο Μάξιμος τη Ρωσία με βάση τους πρώτους και φαίνεται ότι δεν το έπραξε. Στην ιστορία φάνηκε πολλές φορές το διπλό αυτό πρόσωπο της Ρωσίας, που το βλέπουμε άριστα να απεικονίζεται μέσα στους χαρακτήρες των έργων του Νοστογιέφσκι. Εκτός από το σκληρό πρόσωπο του Ιβάν του Τρομερού υπάρχει πάντα και η εξαύλωμένη μορφή ενός αγίου Σεργίου Ράδονεζσκυ ή ενός Σεραφείμ του Σάροφ. Είναι αυτοί που κατ' εξοχήν εκπροσωπούν το αίσημα του λαού, τη μετουσιωμένη από την ορθόδοξη πνευματικότητα και αγάπη ψυχή του, αυτή την ψυχή που συμπαραστάθηκε στον Μάξιμο στους αγώνες και στα βάσανα που πέρασε. Αυτή ήταν η Ρωσία, την οποία αγάπησε ειλικρινώς και για την οποία δούλεψε και αγωνίστηκε. Ο Μάξιμος, χωρίς να μπορέσει ποτέ να επιστρέψει στο Άγιον

Όρος, άφησε την τελευταία του πνοή στη Μονή της Λαύρας της Αγίας Τριάδος του αγίου Σεργίου έξω από τη Μόσχα στις 21 Ιανουαρίου του 1556, σε ηλικία 85 ή 86 ετών. Η λαϊκή ρωσική συνείδηση τον αντάμειψε, αναγνωρίζοντάς τον ως έναν άγιο της δικής της πατρίδας. Είχε τους λόγους της για κάτι τέτοιο. Βρισκόμενος ακόμη στη ζωή ο Μάξιμος έδειξε τα χαρακτηριστικά ενός αγίου με πράξεις βαθιάς αγάπης, όπως όταν έγραψε επιστολή γεμάτη ανεξικακία στον άλλοτε διώκτη του μητροπολίτη Δανιήλ⁶⁵. Έτσι αυτό που για αιώνες τώρα είχε γίνει αποδεκτό στη συνείδηση του ρωσικού λαού, το καθιέρωσε και επίσημα η Εκκλησία της Ρωσίας, ανακηρύσσοντας τον Μάξιμο άγιο της στη Σύνοδο του Ιουνίου 1988⁶⁶. Ωστόσο μέσα σε μοναστικούς κύκλους, ήδη αμέσως μετά τον θάνατό του, είχαν αρχίσει να γράφονται βιογραφίες του, οι οποίες πέρασαν στον λαό, και στις οποίες τονίζονταν κυρίως οι ψυχικές και πνευματικές του αρετές.

Παρόλα όσα έχουν έως σήμερα γραφεί για τον Μάξιμο, η επιστημονική έρευνα γύρω από τη ζωή και τη δράση του δεν έχει καθόλου εξαντληθεί. Προτού να ολοκληρωθεί μία πλήρης και επιστημονικά αποδεκτή έκδοση των συγγραφών του, δεν είναι δυνατό να λεχθεί και η τελευταία λέξη γι' αυτόν και το έργο του. Είναι αυτονόητο ότι ο ελληνικός κόσμος δεν πρέπει ποτέ να πάψει να ενδιαφέρεται για τα τέκνα του που απέστειλε στις χώρες των Σλάβων και αυτές τα υιοθέτησαν. Είναι ακριβώς αυτά τα παιδιά που στέκουν σαν φωτεινοί δείκτες μέσα στην ιστορία της κοινής μας παράδοσης και της αγάπης ανάμεσα στους λαούς μας.

65. *Sochinenija prepodobnago Maksima Greka*, II, σσ. 367-376.

66. *Pomestnyj Sobor Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*. Troice-Sergieva Lavra, 6-9 ijunja 1988 goda, Moskva 1990, σσ. 165-174.

1. Αποψη της Φλωρεντίας. Γαλλικό χαρακτικό του 18ου αι.

2. Ο Δομινικανός μοναχός Σαβοναρόλα (1452-1498), ηγούμενος της Μονής του Αγίου Μάρκου στη Φλωρεντία, του οποίου τα κηρύγματα άσκησαν μεγάλη επιρροή στον Μάξιμο.

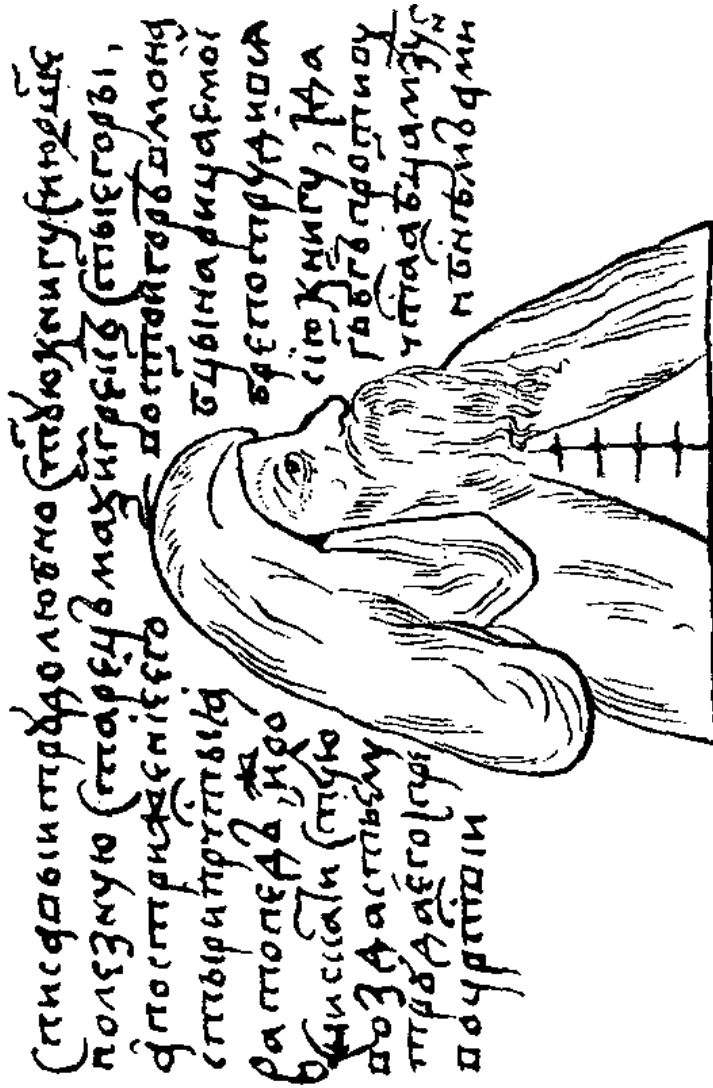
Ирѣнѣемъ маѣмѣ грекъ .

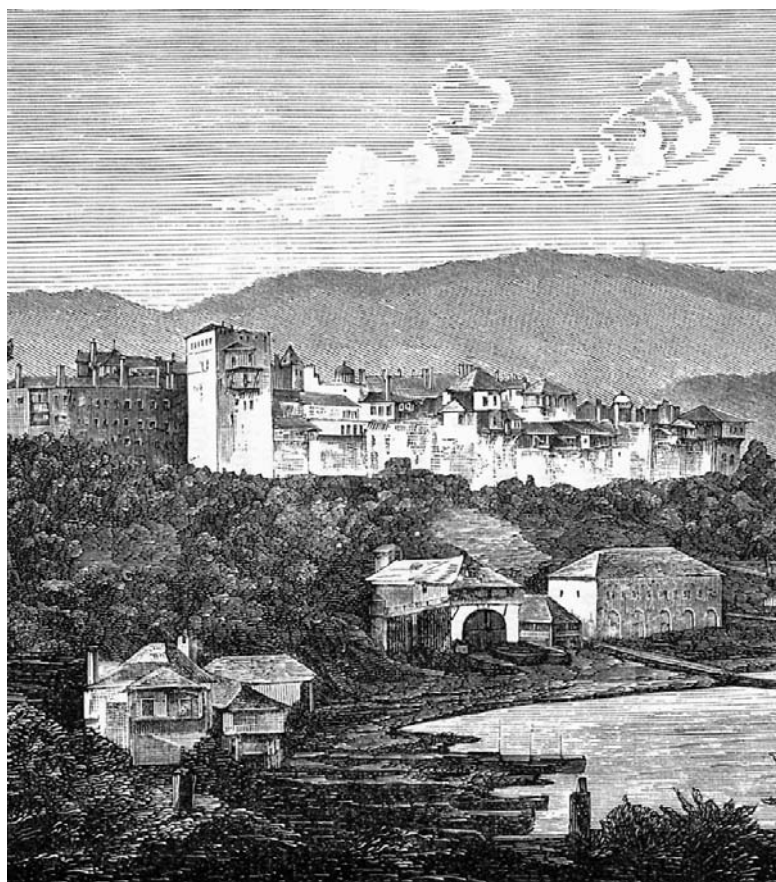
3. Απεικόνιση του Μαξίμου σε ρωσικό χειρόγραφο έργων του (17ος αι.).

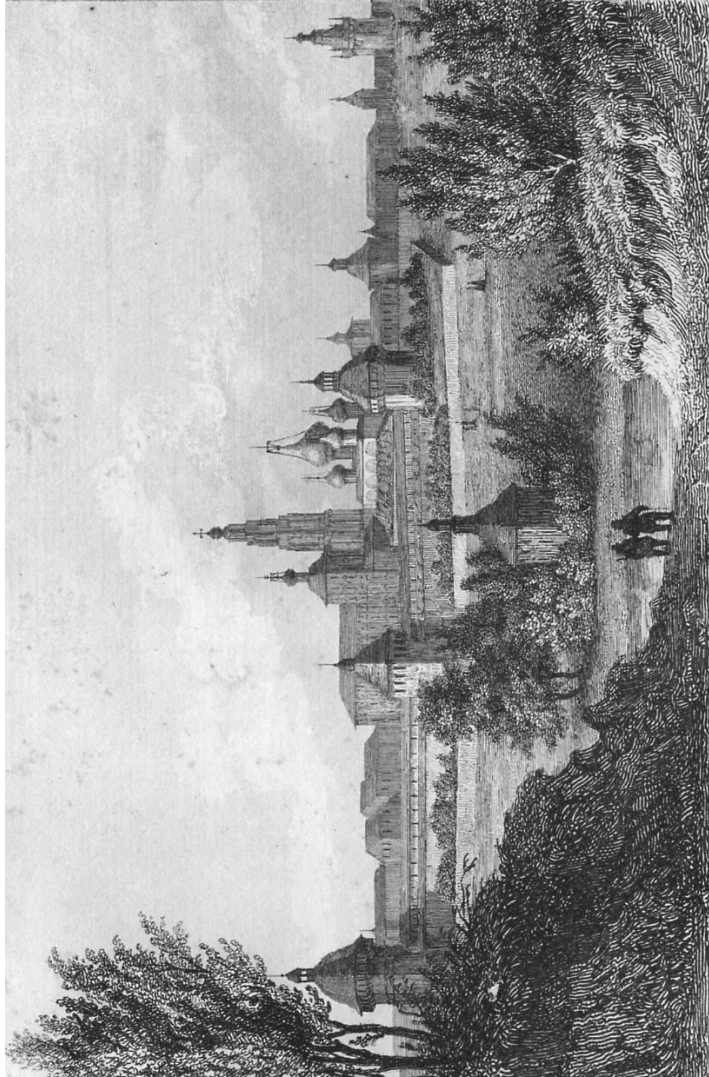
4. Ρωσική εικόνα του Μαξίμου του Γραικού του 17ου αι.

5. Απεικόνιση του Μαξίμου σε ρωσικό χειρόγραφο έργων του (16ος αι.).

6. Η Μονή Βατοπεδίου στην οποία μόνασε ο Μάξιμος.

7. Η Μονή της Αγίας Τριάδος του αγίου Σεργίου Ράδονεξίτσι, στην οποία ο Μάξιμος πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΛΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

24. Ευαγγέλου Κωφού, Η Μακεδονία στη γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 25.
25. Δημ. Κανατσούλη, Η συμβολή των προ του Φιλίππου Β' Μακεδόνων βασιλέων εις την οργάνωσιν και εις την εν γένει εξέλιξιν της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 23.
26. Δημ. Σερεμέτη, Πληροφορίες περί Μακεδονίας εκ των αμερικανικών αρχείων (αναφορά Προξένων), Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 25+4 εικόνες.
27. Πάυλου Τσάμη, Μακεδονικός Αγών, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο μικρό, σελ. 506.
28. Αντ.-Αιμ. Ταχιάου, Η εθνική αφύπνις των Βουλγάρων και η εμφάνις βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 39.
29. Αναστ. Ι. Τάχου, Η συμβολή της ελληνικής διοικήσεως στην παλιγγενεσία των νέων χωρών (τα πρόσωπα υπεράνω των θεσμών), Θεσσαλονίκη 1979, 8ο, σελ. 36.
30. Μιλτ. Ι. Παπαϊωάννου, Ο Θεόδωρος Ζιάκας και η συμμετοχή του στους εθνικούς απελευθερωτικούς αγώνες, Θεσσαλονίκη 1981, 8ο, σελ. 73.
31. Ν. G. L. Hammond, Τα προβλήματα και τα επιτεύγματα των μεγάλων Μακεδόνων Φιλίππου και Αλεξάνδρου, Θεσσαλονίκη 1982, 8ο μικρό, σελ. 16.
32. Δ. Κ. Σαμσάρη, Από την έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας της Δυτικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Διαπιστώσεις σχετικά με την ιστορική τοπογραφία της Ελιμιώτιδας, Θεσσαλονίκη 1983, 8ο μικρό, σελ. 16.
33. Νικ. Χ. Γεωργιάδη, Όσα έγγραφα στο Μοναστήρι (1903-1912), Θεσσαλονίκη 1984, 8ο, σελ. ιστ' +245.
34. Μακεδόνικος Αγώνας. Διαλέξεις για τα 80 χρόνια, Θεσσαλονίκη 1986, 8ο, σελ. 154.
35. Ν. Β. Κοσμά, Γεώργιος Χρυσίδης, Μακεδόνας λόγιος και πολιτικός, Θεσσαλονίκη 1990, 8ο, σελ. 50.
36. Δημ. Ι. Καμπασακάλη, Ο αρχιεπίσκοπος Δαλματίας Βενέδικτος Κραλίδης, Θεσσαλονίκη 1990, 8ο, σελ. 89.
37. Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Η συμβολή των Μακεδόνων στην Επανάσταση του '21 (Μία σκιαγράφηση του αγώνα τους), Θεσσαλονίκη 1991, 8ο μικρό, σελ. 30.
38. Γεωργίου Ι. Μίντση, Η Επανάσταση του 1821 ως αφετηρία της εθνικής αποκατάστασης του μακεδονικού ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1993, 8ο, σελ. 27.
39. Λίλα Ασπιώτη-Μάγγρα, Οι Ολυμπιακοί Αγώνες κατά την ιστορική αναδρομή τους, Θεσσαλονίκη 2005, 8ο, σελ. 32.
40. Περικλής Σφυρίδης, Η Θεσσαλονίκη μέσα από το έργο δέκα ζωγράφων της, Θεσσαλονίκη 2008, 8ο μικρό, σελ. 64.